

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADEMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

XIX. KÖTET. 8. SZÁM.

C. JULIUS CÆSAR COMMENTARIUSAINAK FOLYTATÁSAI ÉS ASINIUS POLLIO.

Dr CSERÉP JÓZSEFTŐL.

Ára 80 fillér.

BUDAPEST.

1906.

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.

- I. k. I. Telfy:** Solon adótörvényéről. 20 f. — **II. Telfy:** Adalékok az attikai törvénykönyvhöz. 20 f. — **III. Tarkányi:** A legújabb magyar Szentírásról. 40 f. — **IV. Szász K.:** A Nibelungének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. 20 f. — **V. Toldy F.:** Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akademiánk feladása. 20 f. — **VI. Vámbéry:** A keleti török nyelvről. 20 f. — **VII. Imre S.:** Geleji Katona István főleg mint nyelvész. 60 f. — **VIII. Bartalus:** A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Hangjegyekkel. 1 K 20 f. — **IX. Toldy:** Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. 1 K 20 f. — **X. Brassai:** A magyar bővített mondat. 40 f. — **XI. Bartalus I.:** A felsőaustriai kolostoroknak Magyarországot illető kézíratai- és nyomtatványairól. 40 f. (1867—1869.)
- II. k. I. Mátyás G.:** A Konstantinápolyból legújabbban érkezett négy Corvin-codexről. 20 f. — **II. Szász K.:** A tragikai felfogásról. 40 f. — **III. Joannovics:** Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. 40 f. — **IV. Finály:** Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. 40 f. — **V. Telfy:** Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. 40 f. — **VI. Zichy A.:** Q. Horatius satirái. 40 f. — **VII. Toldy:** Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. 80 f. — **VIII. Gr. Kuun G.:** A sémi magánhangzókrol és megjelölések módjairól. 40 f. — **IX. Szilády:** Magyar szöfőjtegetések. 20 f. — **X. Szenácssy S.:** A latin nyelv és dialektusai. 60 f. — **XI. Szilády Áron:** A defterekről. 40 f. — **XII. Szvorényi J.:** Emlékbeszéd Árvay Gergely felett. 20 f. (1869—1872.)
- III. k. I. Brassai:** Commentator commentatus, Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázóit után. 80 f. — **II. Szabó K.:** Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemshez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. 20 f. — **III. Szabó I.:** Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. 20 f. — **IV. Vadnai:** Az első magyar társadalmi regény. 40 f. — **V. Finály:** Emlékbeszéd Engel József felett. 20 f. — **VI. Barna F.:** A finn költészetről, tekintettel a magyar ösköltésére. 80 f. — **VII. Riedl Sz.:** Emlékbeszéd Schleicher Ágost, külső l. tag felett. 20 f. — **VIII. Dr. Goldziher I.:** A nemzetiségi kérdés az araboknál. 60 f. — **IX. Riedl Sz.:** Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. 20 f. — **X. Gr. Kuun G.:** Adalékok Krim történetéhez. 40 f. — **XI. Riedl Sz.:** Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. 40 f. (1872—1873.)
- IV. k. I. Brassai:** Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére különös tekintettel a magyarra. 80 f. — **II. Bálint G.:** Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. 40 f. — **III. Bartal A.:** A classica philologiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak művelése hazánkban. 80 f. — **IV. Barna F.:** A határozott és határozatlan mondatról. 40 f. — **V. Dr. Goldziher I.:** Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. 40 f. — **VI. Hunfalvy P.:** Jelentések: 1. Az orientalistáknak Londonban tartott nemzetközi gyűléséről. — **II. Budenz J.:** A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről. 30 f. — **VII. Fogarasi J.:** Az új szókról. 30 f. — **VIII. Toldy F.:** Az új magyar orthologia. 30 f. — **IX. Barna F.:** Az ik-es igékről. 30 f. — **X. Szarvas G.:** A nyelvújításról. 30 f. (1873—1875.) — **V. k. I. Barna F.:** Nyelvészkedő hajlamok a magyar népnél. 50 f. — **II. Brassai S.:** A neo- és palaeologia ügyében. 60 f. — **III. Barna F.:** A hangsúlyról a magyar nyelvben. 60 f. — **IV. Ballagi M.:** Brassai és a nyelvújítás. 30 f. — **V. Szász K.:** Emlékbeszéd Kriza János l. t. felett. 50 f. — **VI. Bartalus I.:** Művészet és nemzetiség. 40 f. — **VII. Telfy I.:** Aeschylus. 1 K 60 f. — **VIII. Barna F.:** A mutató névmás hibás használata. 20 f. — **IX. Imre S.:** Nyelvtörténelmi tanulások a nyelvújításra nézve. 1 K 20 f. — **X. Arany L.:** Béreczy Károly emlékezete. (1875—1876.) — **VI. k. I. Mayr A.:** A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben. 20 f. — **II. Bálint G.:** A mandsuk szertartásos könyve. 20 f. — **III. Dr. Barna I.:** A rómaiak satirájáról és satirairól. 40 f. — **IV. Dr. Goldziher I.:** A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval. 1 K. — **V. Szász K.:** Emlékbeszéd Jakab István l. t. fölött. 20 f. — **VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez. I. Szilágyi I. II. Vassary K. III. Révész I. 1 K 20 f. — VII. Bartalus:** Emlékbeszéd Mátyás Gábor l. t. felett. 20 f. — **VIII. Barna:** A mordviaiak történelmi viszonyosságai. 40 f. — **IX. Telfy:** Eranos. 40 f. — **X. Joannovics:** Az ik-es igékről. 80 f. (1876.) — **VII. k. I. Barna F.:** Egy szavazat a nyelvújítás ügyében. 1 K. — **II. Budenz J.:** Podhorszky Lajos magyar-sinai nyelvhasználatára. 20 f. — **III. Zichy A.:** Lessing. 40 f. — **IV. Barna F.:** Kapcsolat a magyar és szuomi

C. JULIUS CÆSAR
COMMENTARIUSAINAK FOLYTATÁSAI
ÉS ASINIUS POLLIO.

Dr. CSERÉP JÓZSEFTŐL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1906.

C. Julius Cæsar commentariusainak folytatásai és Asinius Pollio.

(Fölolvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1906. márczius hó 5-én
tartott ülésében.)

I.

Tizennyolczadik éve már, hogy Landgraf Gusztáv müncheni tanár *«Untersuchungen zu Caesar und seinen Fortsetzern»* (1888.) című művében a meggyőződés és lelkesedés örömeivel hirdette, hogy az ú. n. *Bellum Africanum* szerzője s a Cæsar-féle irodalmi hagyaték rendezője senki más, mint Asinius Pollio volt. Ennek hatása alatt Wölfflin és Miodoński mindjárt a következő évben (1889.) ki is adták a Cæsar afrikai hadjáratáról szóló könyvet ily czímen: *«C. Asini Polionis de bello Africo commentarius»*. Ezen eseménynyel kapcsolatban ismertettem akkoriban a Cæsar hadjáratairól szóló történeti munkák dolgában addiglan fölmerült véleményeket az Egyet. Philol. Közl. 1891. évfolyamában *«Asinius Pollio»* czímen. Már ekkor megkezdődött a Pollio-kérdés tárgyalása. *Hartel* (*«Die Cæsarausgabe des Hirtius»*. Comment. Wölfflin. Leipz. 1891. p. 115.) azt a föltevést tette közzé, hogy Hirtius csakugyan megvalósította szándékát s megírta Cæsar hadjáratait egy könyvben egész Cæsar haláláig. Lényegében csatlakozott véleményéhez *Zingerle* is (Wien. Studien, 1892. p. 75.). A mi Landgraf hypothesisét illeti, *Schneider* (Berl. Phil. Wochenschr. 1889. No 2.) azt mondja, hogy történelmi bizonyítékai csak annyit bizonyítanak, hogy a *«Bellum Africanum»*-ot Asinius is írhatta; de a nyelvek sem bizonyítanak többet; mert azon sajátságok, melyeket Landgraf Polliónak tulajdonít, megtalálhatók azon kor más íróinál is. Hasonló értelem-

ben nyilatkozott *Köhler* (Blätter für das bayer. Gymnasialwesen, 25. évf.), *Menge* (Neue Philol. Rundschau, 1889. No 10.) és *Dittenberger* (Deutsche Litteraturzeitung, 1890. 381. s. kk. 1.). Landgraf mellett szólalt föl *Schmalz* (Zeitschr. f. d. Gymnasialw. 1890.) és *Polaschek* (Zeitschr. f. d. östr. Gymn.), de az előbbi nem tekinti még elintézettnek a kérdést, az utóbbi pedig egyelőre nem bocsátkozik annak bővebb fejtegetésébe.

Eddig főképp nyelvi alapon foly a kérdés tárgyalása és bizonyítása. *Widmann* («Ueber den Verfasser des b. Afr. und die Pollio-Hypothese Landgrafs». Philol. 1891. p. 550.) szükségesnek látja kiterjeszteni a vizsgálódást a tárgyi és chronologico-historiai térre is; mert a mi keveset Landgraf fölhoz, azok egyike-másika, pl. a mi Asinius Pollio jellemzését s Caesarhoz való viszonyát illeti, nagyon is megtámadhatónak látszik; Wölfflin pedig behatóbb megbeszélés tárgyává teszi ugyan az afrikai hadjárat forrásait, de nagy hibája, hogy ő már bebizonyítottnak tekinti a Pollio-kérdést. Ellenvetéseinek súlya alatt maga Wölfflin is meghátrál (Archiv f. lat. Lexicogr. 1893.) s beismeri, hogy Landgraf tetszetős föltevésének hatása folytán elhamarkodta a dolgot, midőn Asinius Pollio neve alatt adta ki a Bellum Africanum-ot.

Widmann is csak a következő eredményekig jutott nyomozásában:

1. A Caesar afrikai hadjáratáról irt napló szerzője az V. legióhoz tartozott.

2. Pollio semmi összeköttetésben nincs az V. legióval; ennél fogva nem lehet ő a szerző.

3. Pollio ellen szól az a lehetőség, sőt valószínűség, hogy ő nem volt ott a hadjáratban elejétől végig, mint szemtanú; már pedig ezt föl kell tennünk a könyv szerzőjéről.

Widmann szerint a b. Afr. VII, 5- s 6-tal összevág Plut. Cæs. 52-je s hogy tehát akkor Asinius Pollio közvetlen környezetében volt Caesarnak; de később valamely megbízás következtében távol volt tőle, mint Cic. Att. XII, 2, 1-ből is kiténik. A b. Afr. VIII, 2-ből tehát azért hiányzik Asinius neve, mert közte és Caesar közt egyidőre megszakadt a jó viszony. E mellett szól általában Pollio nevének elhallgatása, a mi Polliót oly kemény ítéletre indította Caesar «*veritas*»-a felől; már pedig ez mellelleg

szólva nem történt volna meg, ha Polliónak része volt volna a szerkesztésben.

Widmann helytelen következtetései a b. Afr. idézett helyeinek félremagyarázásából származtak. Ő szerinte Polliónak valami megbízást adott Cæsar s ennek sikertelensége miatt annyira megneheztelt rá, hogy még a hadjárat elbeszéléséből is törölte a nevét; Pollio viszont ezért mondott oly kemény ítéletet Cæsar emlékiratairól!... Ugyan gondolt-e arra Widmann, hogy az a Suet. Cæs. 56-ban olvasható ítélete Polliónak minden valószínűség szerint a történeti művében foglalt helyet, abban, a melyen a Kr. e. 30. v. 29. évben még dolgozott (Hor. *carm.* II, 1, 1—8.)? Ha gondolt volna, bizonyára legalább is furcsának tetszhetett volna neki, hogy abban az egyeneslelkűségéről nevezetes Pollióban, a ki Cæsarnak egész a haláláig igaz híve volt, oly későn támadt föl vagy tört ki bosszúérzete néhai imperatora iránt. De ilyesminek nincs is semmi nyoma! Asiniusnak nem volt tudomásunk szerint az afrikai hadjárat folyamán semmi olyan küldetése, melynek balsikerével magára vonta volna Cæsar neheztelését. Az adatok helyes egybevetése egész más képét nyújtja a hadjárat idevágó eseményeinek, a mint a következőkből tisztán láthatjuk.

Az afrikai hadjáratra átkelésekor Cæsar 47. évi decz. 17-én ér Lilybæumba (b. Afr. 1, 1).*) Embereit mindig készen tartja az átkelésre, de kedvezőtlen az időjárás (u. o. 1, 3). Serege növekszik: érkeznek hadi és teherszállító hajók nagy számmal; érkeznek legiók, köztük az V. legio veterana s 2000 lovas. Van tehát már 6 legiója s 2000 lovasa. Ezeket érkezésük sorrendje szerint hadi és teherszállító hajókra rakja s hajói nagyobb részét előre küldi *Aponiana* (Favognana) szigetére. Decz. 25-én maga is odaérkezik s onnan negyednap gyors hajón biztos szél mellett már nem messze jár Afrikától néhány hadi hajójával; többi hajóját azonban a szél majd mind széjjel terelte s azok kóborolva más-másfelé tartottak (2. fej.). Cæsar Adrumetumnál partra szállítja 3000 gyalogosát és 150 lovasát s egyideig vár a többi

*) Itt s a következő naptári adatok a *fasti confusi* szerint értendők. Decz. 17-dike a későbbben életbe léptetett Cæsar-féle naptár szerint kb. okt. 23-dikának felelne meg.

hajóra (3. fej.). Jan. 1-én táborni üti Ruspínánál (6. és 7. fej.); jan. 2-án Leptis alá vonul; odaérkezik véletlenül néhány hadi s teherhajója is. Így serege 23 cohorsra nőtt (ü. o. 9, 1; 10, 1). Többi hajója felől azt a hírt hozták, hogy eltévedtek s mintha *Utica* felé tartottak volna (7, 3).

E ponthoz vág Cicero eme jelentése Atticushoz: «*Hic rumores tamen, Murcum periisse naufragio; Asinium delatum vivum in manus militum; L naves delatas Uticam reflatu hoc.*» (Att. XII, 2, 1).

Leptisből a kiűritett hajókat Rabirius Postumussal visszaküldi Siciliába a második szállításért (8, 1), tíz hajót pedig kiküld az eltévedt hajók keresésére és egyúttal a tenger oltalmazására (8, 2). Jan. 3-án Leptisből, a hol C. Sasernát hagyja 6 cohorssal, visszatér Ruspínába, P. Sasernát egy legióval ott hagyja, maga pedig a Vatinius- és Sulpicius-féle illyricumi sereg 7 cohorsával titkolt czéllal a kikötőhöz megy s hajón tölti az éjt (10. fej.). Másnap, jan. 4-én, szürkületkor épen a tengerre akar indulni, mikor egyszerre csak *odavetődik bolyongásában féltett hajóinak egy része* (11, 1). *E hajókkal jutott szárazra Asinius Pollio s az V. legio egy része*, a mint a következőkből ki fog tűnni. Cæsar most visszatér Ruspínába, táborni üti s 30 könnyű cohorssal gabonáért megy. Ekkor értette meg nyugtalankodó serege, hogy miért titkolta előtte való napi elutazása czélját, hogy t. i. segítségére menjen eltévedt hajóinak (11, 4). Ekkor már összes serege: 30 cohors, 1200 lovas, 150 íjjász (12, 3).

A X. legio csak jóval később, márcz. elején, a harmadik szállítmánynyal jött Siciliából Afrikába (53. fej.); de egy katonája — úgy látszik — már jan. 4-én odavetődött az V. legióbeliekkel, a kiknek a signumait Labienus Galliából nem ismerhette s azért nézte őket ujonczoknak (16. c.). Hogy pedig csakugyan tizedik legióbeli volt az a katona, a mint maga mondja, kitűnik abból, hogy sisakját épen azért lökte le fejről, hogy Labienus ráismerhessen (16, 3). Hogy Labienus újoncz legiónak nézte az V-diket, azon nincs mit csodálkoznunk, mert ezt a legiót s zászlait még, a mint alább látni fogjuk, nem ismerhette Galliából. Az ott elbeszélte esetet említi Appianus is (b. c. II, 95), csakhogy míg a *Bellum Africanum* szerzője szerint ama tizedik

legióbeli katona Labienus helyett a lovát a szügyén (*pectori adverso*, 16, 3) találta dárdájával, Appianos szerint a hasán (ἐς τὴν γαστέρα). Labienust — beszéli folytatólag Appianos — megmentették ekkor övéi; Petreius pedig elégnék tartotta egyelőre ezt a próbát s bár nem kételkedett katonái vitézségében, hátrálót fúvatott, mert nem akarta, hogy Scipio, a ki ekkor távol volt, kirekedjen a döntő győzelem dicsőségéből. Cæsar pedig erre útját állva futamodó katonáinak, visszaterelte őket az ellenségre s egy zászlótartót sajátkezűleg ránczigált vissza a csatasor elé. Mikor azonban Petreius visszavonult a táborába, Cæsar is örömet csakhamar visszavezette övéit. Megjegyzi végül Appianos, hogy ez volt a Cæsarianusok első harcza Afrikában.

Plutarchos (Cæs. 52.) így beszéli el ezen eseményt. «Mikor egyszer Cæsar lovasai pihenés közben egész elmerülve gyönyörködtek egy afrikainak elragadó tánczában és fuvola-játékában, úgy hogy lovaikat is gyermekek őrizetére bízták, egyszerre csak bekerítették őket a numidák (lovasok), jó részüket ott helyben megölték, a többit pedig üzőbe vették s még a táborba is berontottak. S a háború már ekkor eldőlt, ha Cæsar és vele Asinius Pollio segítséget nem visz s gátat nem vet futásuknak. Egy másik csatában ezután ismét győzött az ellenség; Cæsar azonban állítólag nyakon ragadván a menekülő zászlótartót, visszafordította, mondván: «*Itt az ellenség!*»

Az afrikai első harczok eseményeinek eme rövid vázlatához vág a *Bellum Africanum* 14—18. fejezeteinek tartalma. Csakhogy a *B. A.* leírása részletessége mellett is homályos, mert a szerző hol szépít, hol elhallgat egyes részleteket. Appianos szerint Cæsar akarta fölhasználni Scipio távollétét; a *B. Afr.* szerint (14, 1) az ellenfél kezdte a harczy készülődéseket. A *B. Afr.* elhallgatja Cæsar lovasainak a helyzethez nem illő gondtalan szórakozását az afrikai tánczos körül; de fölismerjük ez eset körülményeit a 15. fej. tartalmából. Egy egész fejezetet (16.) szentel ama tizedik legióbeli katona önérzetes magatartásának elbeszélésére; de Cæsar seregének megfutamodását s a zászlótartó esetét elhallgatja, illetőleg úgy szépíti, hogy Cæsar katonái az ellenség megszalasztása után már visszavonulóban vannak, midőn Petreius és Piso tekintélyes számú numida lovasainak és gyalogosainak megérkezése új bátorságot önt az ellenségbe, mely

aztán hátban támadja a visszavonuló Cæsarianusokat. «Hac re animadversa *Caesar iubet signa conversi* et medio campo redintegrari prælium» (17, 2; 18, 1—3). E csata után három nappal érkezik közelükbe Scipio Uticából, hogy egyesüljön Labienus és Petreius seregével (20, 2; 24, 1). Appianos (b. c. II, 96) és Plutarchos (Cæs. 53) szintén közvetlenül a fõnt említett ruspinaí ütközet után említi Scipio jövetelét.

A zászlótartó esetét Valerius Maximusnál (3, 2, 19) is olvashatjuk, még pedig toldva azon új adattal, hogy az a *legio Martia* zászlótartója volt. Az első szállítással Cæsar következő legiói mentek Afrikába: V, XXV, XXVI, XXVIII, XXIX és XXX (v. XXVII?). E legiók közül Wölfflin az V-et veszi *Martia*-nak,*) melynek eredete ismeretlen. Appianos (b. c. III, 69) szerint italiaiakból állott. Augustus alatt a XIV. legióé volt ez a jelző. Cæsar az ő XIV. legióját 57-ben Gallia Cisalpinából toborzotta (b. G. II, 2, 1), de ez az aduatucusok földjén teljesen megsemmisült (b. G. V, 27). A második XIV. legio (u. o. VI, 32, 5) italiaiakból állt ugyan, de a ruspinaí ütközetben még nem vett részt, mert csak a második szállítással, jan. 22. körül, érkezett Afrikába (b. Afr. 34, 4). Növeli a bizonytalanságot, hogy az V. legio jelzője foliratokon «*Gallica*», majd később «*Alaudarum*», sőt még jobban az a két adat, melyek egyike szerint az V. legiót Q. Cassius Longinus 48-ban toborzotta Hispaniában (b. Al. 50, 3), másika szerint pedig a *legio Alaudarum*-ot maga Cæsar toborzotta Gallia Transalpinában született gallusokból (Suet. Cæs. 24. V. ö. Cæs. b. c. I, 39. Plin. n. h. XI, 44). A *legio Alaudarum* tehát nem lehet egy a *legio Martia*-val, mert amaz született gallusokból való volt, emez pedig italiaiakból. Az most már a kérdés, lehet-e a Hispaniában szedett V. legiót egynek venni a *Martia*-val. Widmann úgy segít a dolgon, hogy a b. Al. 53, 5 emez adatát, «*quinta legio nuper erat ibi confecta*», Italiára érti. Én ellenben Hispaniára; mert csak így érthető, miért nőtt ott a gyfõlölet Cassius Longinus ellen az új legio toborzása és költsége következtében (b. Al. 50, 3).**) E mellett szól azon

*) As. Pol. comm. de b. Afr. 153. l.

**) A b. Al. 53, 5-ben az V. s még más két legio azért van külön említve a többitõl, mert ezek még új legiók voltak s így maguk tartása Cassius irányában ismeretlen volt.

adatunk is, hogy a két Titius-testvér, a két hispaniai ifjú, ennek az V. legiónak volt tribunusa (b. Afr. 28, 2). Atyjuk is hispaniai legióban volt tribunus, de *vernaculá*-ban, azaz olyanban, mely bennszülöttekből állt. Az «*ibi*» határozószó csak abban az esetben okoz zavart, ha úgy fogjuk föl a 49—47. évi hispaniai eseményekről szóló részét a Bellum Alexandrinum-nak (48—64. c.), mint ott a hely színén kelt jelentést. Ámde, ha jól megfigyeljük, nem láthatunk abban mást, mint M. Marcellus quæstor apologiáját (l. alább!).

Hogy az V. legiót római legiónak kell tekintenünk, bizonyítja az, hogy mindjárt megalakulásakor számot kapott. Különbözött tehát attól, melyet hispaniai származásúakból alakított Cassius, száma ezért nincs is, hanem pusztán *legio vernacula* a neve (b. Al. 53). Hiszen Corduba, a hol az V. legio alakult, a rómaiak legrégibb colóniai közé tartozott Hispaniában (154. év). *Colonia patricia*-nak nevezték, mert előkelő származású itáliaiakból állott (Mela 2, 6. Plin. 3, 3). Még régibb római gyarmatok voltak *Italica*, Sevilla mellett (206. év), és *Carteia* (171.). A Gracchusok korában annyi latinul beszélő lakosa volt már Hispaniának, hogy az újonnan elfoglalt szigetek Palma és Pol-lentia városaiba 3000 hispaniai latint telepíthettek át (Momms.-Toldi, V—VI, 141. l.). Már Sertorius jelentékeny sereget alkotott a Hispaniában letelepült rómaiakból (u. o. 154. l.); itt keletkeztek először itáliai alkotmány-nyal fölruházott külön tartományi városok, ú. m. a fent említett Carteia és Valentia (u. o. 255. l.); végül 46-ban Pompeius is szedett ott egy legiót a gyarmatosokból (b. Hisp. 7, 4).

A *legio Alaudarum* valamivel előbb alakult ennél az V. legiónál. Hogy mégis emez kapta a sorrend szerint következő V számot, ennek az igen egyszerű magyarázata, hogy a *legio Alaudarum* tulajdonképen l. vernacula volt mindaddig, míg csak meg nem kapta legénysége a római polgárjogot. Hogy a *lex Calpurnia* (89.) alapján Cæsar adta-e meg ezt nekik, vagy — a mi valószínűbb — az ő halála után Antonius, azt nem tudjuk megállapítani; de az bizonyosra vehető, hogy akkor kapta az V-ös számot, mely a sorrend szerint illette. Ettől az időtől fogva azután annak a legiónak, mely addig ezt a számot viselte Cassius Longinus alatt Hispaniában, majd Cæsar alatt Afriká-

ban és Hispaniában,*) megkülönböztető számra vagy jelzőre volt szüksége.

A mundai diadal után Cæsar hat legiót küldött Hispaniából Italián keresztül Macedoniába a parthus-háború céljára. E legiók azután Syria-provinciával és a parthus-háború földadataival együtt P. Dolabellának jutottak, Macedonia-provincia pedig M. Antoniusnak. Mikor azonban Brutus és Cassius be akart vonulni Syriába és Macedoniába, minthogy ők előbb kapták e provinciákat, mint Dolabella és Antonius: Dolabella sietett Syriába, Antonius pedig jónak látta keze ügyébe keríteni a parthus-háborúra gyűjtött erős macedon sereget, mert ezt bármikor hamar átszállíthatta Italiába. Mikor azután azt jelentették Rómába a senatusnak, hogy Macedoniát nem fenyegetik a géták, Galliát kérte Antonius provinciának Macedonia helyett, a hová szerinte elég egy proprætor egy legióval. A többi öt legióért testvérét, Caiust, küldötte át. A 44. évi október közepe táján négy macedoniai legio száll partra Brundisiumban, ú. m. a II., IV. XXXV. és a *legio Martia*. Ezekből Antonius a legmegbízhatóbb legényeket kiválogatja testőrségnek, azután mind a négy legiót a tengerparton Ariminumba rendeli, maga pedig az új testőrcsapattal s a *legio Alaudarum*-mal Rómába megy (Cic. Att. XVI, 8). Már Rómában volt, mikor hírül hozták neki, hogy az Ariminumba küldött legiók közül a IV. és a *Martia* legio Octaviushoz pártolt.**)

A két legio elpártolása után is volt Antoniusnak, mikor a 44. év vége felé Ariminumba érkezett, hat legiója, ú. m. három macedoniai legio, egy legio veteranorum és két újoncz-legio (App. b. c. III, 46. Cic. Att. XVI, 8, 2). A 43. évi ápr. 15-én Mutinánál folyt ütközetben részt vesz a II. és XXXV., valamint a két újoncz-legiója (Cic. Att. X, 30); az ápr. 25-iki ütközetben Antonius reszéről számszerint csak az V. legio van említve, mely Hirtius IV. legióját megsemmisítette (Cic. Att. X, 33). Ha már most latra vetjük Octavius üzenetét Ciceróhoz (Att. XVI, 8, 2): «Antonium cum legione Alaudarum ad urbem pergere... Con-

*) b. Al. 50, 3; 52, 1; 53, 5; 54, 2; 55, 1; 57, 3. 5. 6. — b. Afr. 1, 5; 28, 2; 47, 6; 60, 4; 84, 1. — b. Hisp. 23, 3; 30, 7.

**) Cic. Att. 14, 5, 1. App. b. c. III, 8. 24. 44. 45.

sultabat, utrum Romam... proficisceretur, an Capuam teneret et Antonium venientem excluderet, an iret *ad tres legiones Macedonicas, quae iter secundum mare superum faciunt*», világos lesz előttünk, hogy az V. legio csak azon esetben vehető egynek a *legio Alaudarum*-mal, ha nem volt a macedoniai legiók közt, hanem az a veteranus-legio volt, melyről Appianos főntebbi tudósítása szól.¹⁾ Minthogy pedig a fölíratok tanúsága szerint a *legio Alaudarum Gallica* száma V. volt, ebből az következik, hogy ez az egy legio nem ment át Macedoniába, hanem Italiában maradt Suessa Auruncában s innen vitte magával Antonius Brundisiumba, majd onnan Rómába s Ariminumba.²⁾

Szinte a bizonyossággal határos tehát, hogy a *legio Martia* nem más, mint Cassius Longinus V legiója, mely e számmal szerepel ő alatta Hispaniában, majd azután Cæsar afrikai és hispaniai hadjáratában. Zamánál e legio katonái maguk kívánták Cæsartól, hogy az ellenfél elefántjaival állítsa ki szembe őket, s fényes diadalt arattak; «*ezért*» — írja Appianos — «*még ma is* (Kr. u. 160 körül) *elefántok e legio jelei*».³⁾ Valerius Maximus — úgy látszik — az ő korabeli *Martia* jelzővel nevezi meg e legiót. Ilyen számcsereére más legiónál is van példám. Ugyanis Cæsar galliai XV. legiójának Pompeius, mikor a parthus-háború ürügye alatt hozzákerült, a III. számot adta (Cæs. b. G. VIII, 24, 3; 54, 3. b. c. III, 88, 2). Az *Alaudae*-legiót is említik még e gúnyneven azután, mikor már mint valódi római legio az V-ös számot megkapta. Ámde szinte a bizonyossággal emeli e számcserét az a körülmény, hogy a 48—45. évek folyamán van Cæsarnak egy italiaiakból toborzott hispaniai legiója, mely az V számot viseli; e szám azonban kevéssel Cæsar halála után már egy gallusokból álló legióé, melyet eredete elsőbbségénél fogva különben is illetett volna az a szám, csak hogy addig «*vernacula*» volt. Mikor azonban az V. számú hispaniai legio mintegy nyomtalanul eltűnik, egy másik kerül elő, egy teljesen ismeretlen eredetű, a *legio Martia*, melyről csak annyit tudunk,

¹⁾ Ihne (R. G. 7, 356. és 373. l.) éppen azért keveredik ellenmondásba, mert nem ügyelt eléggé Cicero ama levelének tudósítására.

²⁾ Ihne, R. G. 7, 354. l.

³⁾ App. b. c. II, 96, B. Afr. 81. v. ö. 86, ∞

hogy itáliai származású legénysége volt s hogy Cæsar afrikai hadjáratában szerepelt.¹⁾

* * *

Alig vonható tehát kétségbe már az eddigiek után sem, hogy Asiniusnak volt összeköttetése az V. legióval, melynek egy része már vele együtt részt vett a ruspiniai ütközetben. De csak egy része. Cæsar eltévedt szállítóhajói ugyanis még mindig a tengeren kóboroltak, mivel sem Afrikáról nem volt földrajzi ismeretük, sem azt nem tudták, hol ütött tábornok Cæsar. Az ellenfél azon igyekezett, hogy ezeket portyázó hajóival kikerítvén, fölgyujtsa s elfoglalja.²⁾ Ilyen tévelygő hajókat vesz tűzöbe egyesével C. Vergilius Thapsus táján. Miután már többet megtámadott eredménytelenül, sőt a maga vereségével, végre arra bukkant rá, melyen rajta volt az V. legio két tribunusa, a két Titius-testvér, és T. Salienus centurio. Ez, mivel rossz fát tett volt a tűzre s ezért félt Cæsar elé kerülni, rávette az ifjakat, ne szegüljenek ellen, hanem adják meg magukat Vergiliusnak. Ez meg is történt. Vergilius Scipióhoz kísértette a két ifjút, a ki harmadnap kivégeztette őket, előbb az idősbiket, a mint maga kívánta, azután az ifjabbikat.³⁾

Ez az első szállítmány története, azé, a melyikkel átkelt Asinius Pollio és az V. legio. A második szállítmány ugyanis néhány nappal még az eltévedt hajóknál is későbbben, jan. 25 körül, érkezett Ruspinához,⁴⁾ a hová Asinius Pollio s az V. (Martia) legiónak — úgy látszik — legnagyobb része már

¹⁾ Nipperdey az ő Cæsar-kiadása 120. lapján azt a véleményt nyilvánítja, hogy a *legio Alaudarum* (szerinte: *l. Alauda!*) tulajdonképen a b. G. VIII, 4, 3 említett VI. legio. Cæsarnek csupán két számozott legiója eredetét nem ismerjük pontosan, ú. m. az I-ét (b. G. VIII, 54, 2) és a VI-ét. Ámde ez utóbbi legio kapcsolatnai a XIII. és XIV. legióval (b. G. VIII, 4, 3; 11, 1) arra engednek következtetni, hogy ezt a 3 legiót szedte 53-ban Italiából (b. G. VI, 1, 4; 32, 5). — A *legio Alaudarum* eredetileg nem viselt számot; a polgárjog elnyerése után kapta az V-ös számot, melyet a császárok alatt is mindvégig megtartott. A *legio Martia* — úgy látszik — nem is kapott számot egyáltalában a philippii csata napjáig, a mikor a tengeren megsemmisült (App. b. c. IV, 115. sk.).

²⁾ B. Afr. 21, 3; 28, 1.

³⁾ U. o. 28.

⁴⁾ U. o. 34, 4. V. ö. 26, 3.

jan. 4-én eljutott. Plutarchos Cæs. 52-ből határozottan kimutatható ugyan, hogy Asinius Pollio a ruspinaí ütközetkor Afrikában volt, mindazonáltal, minthogy úgy látom, nagy nézeteltérés forog fönn Cicero ama levelének keltére nézve, a melyikben a hajótörésről s Asinius Pollio szerencsés megmeneküléséről van téve említés, meg kell szólaltatnom még egy kínálkozó adatot arra, hogy az a levél januárius első felében kelt. A 22, 1 csak «*interim*»-mel jelzi az időt, de kétségbevonhatatlanul a ruspinaí események idejét érti. Arról van ott s a következő fejezetben szó, hogy az ifjú Cn. Pompeius, Cato folytonos ösztökélésére, végre 30 mindenféle hajóval Uticából Mauretaniához, Bogus országához megy s 2000 embernyi könnyű sereggel Ascurum ellen nyomul. Mikor a város alá ért, ennek lakói kirohantak s visszakérgették őt hajóira. Cn. Pompeius azután innen a Balearok felé vette útját. Cicero fönt említett levelében tudatja Atticussal azt a különben gazdátlan hírt, hogy Pompeius sem a harcztéren nem mutatkozik, sem a Balearokon nem volt, a mint Paciaecus írta. Már pedig, hogy e levél a hajótörés friss hírére kelt, bizonyítja az, hogy Murcusnak életben maradásáról még akkor nincs tudomása Cicerónak.*)

Az itt bemutatott események és adatok vonatkozásai semmi kétséget sem hagynak fönn arra nézve, hogy Asinius Polliónak volt összeköttetése az V. legióval, ha több nem, annyi legalább is, hogy ez is, ő is az első szállítmánynyal ment Afrikába. Kivülálgik egyszersmind az is, hogy Widmann alaposan tévedt,

*) Cic. Att. XII, 2, 1: «Hic rumores tamen, Murcum periisse naufragio, Asinium delatum vivum in manus militum; L naves delatas Uticam reflatu hoc; Pompeium non comparare, nec in Balearibus omnino fuisse, ut Paciaecus affirmat. Sed auctor nullius rei quisquam.» — E levél 2. szakaszában szó van azon áldozatokkal egybekötött ünnepi játékokról, melyeket Hirtius rendezett Prænestében Fortuna tiszteletére, hogy szerencsét adjon Cæsarnak. Nyolcz napon át folyt a játék s a víg lakoma, pedig — kiált fel Cicero — az alatt talán már el is dőlt a háború. — Ezt némelyek április hónapra teszik (Pauly, RE. s. v. Hirtius), talán azért, mert ápr. 6-ikán volt a döntő csata Thapœusnál. Pedig ezt az ünnepséget mindjárt a háború kezdetén, sőt az ellenségeskedés megkezdése előtt rendezte Hirtius. Cicero megrovását s aggodalmát («Res interea fortasse transacta est») teljesen érthetővé teszik azok a rossz hírek, melyek az első seregszállítmány felől keringtek Rómában.

midőn Cicero főntebb említett tudósításából azt következtette, hogy Asinius Pollio valami megbízással hosszabb ideig távol működött Cæsartól s köztük a jó viszonyt is megzavarta egy időre ama küldetés balsikere; ennélfogva — mondja — nem lehet Asinius a *Bellum Africanum* szerzője, mert az csak olyan lehetett, a ki elejétől fogva végig ott volt az afrikai hadjáratban s az V. legióhoz tartozott. Már most, ha csupán ezen mulnék Asinius szerzőségének kérdése, ez az akadály el volna hárítva az útból, mert Asinius Pollio csak négy nappal ért később Afrikába, mint Cæsar, s nincs tudomásunk róla, hogy azután eltávozott volna oldala mellől; ugyanazon szállitmánynyal kelt át az V. legio is, mely iránt a mű szerzője különös érdeklődést tanúsít. Mert a már említett két hispaniai ifjúnak, a Titius-testvéreknek, az V. legio tribunusainak esetén kívül több példánk is van rá. Így jan. 28 (= decz. 2.) körül Uzitánál rendkívüli tűneménynek volt tanúja Cæsar serege. Éjfél előtt ugyanis hatalmas jégzápor eredt rájuk. Mivel ekkoriban Cæsar rendes szokása ellen nem csinált állandó téli tábort, hanem minden harmad-, negyednap változtatta helyét, közelebb-közelebb vonulva az ellenséghez: emberei közül csak kevésnek jutott bőrsátor; a többi ruhaneműből készült s náddal meg galylyal fedett sátrak alatt húzta meg magát. E hevenyészett sátraikat aztán a vízár elsodorván, úgy ögyelegtek a katonák szerte a táborban pajzsaik fedele alatt. *«Ugyanazon éjjel az V. legio dárdáinak hegyei maguktól kigyúltak.»**)

Minthogy itt — mint Widmann s mások is, helyesen vélik — csakis villamossági tűnemény képzelhető, valószínű, hogy nemcsak épen az V. legio táborterületére szorítkozott az, hanem észlelhatték más legióbeli katonák is. Ennélfogva alig lehet kétség a felől, hogy a szerző az V. legióhoz tartozott.

A thapsusi táborozás elbeszélésébe ily föltűnő bevezetéssel szövi közbe egy V. legióbeli közkatona esetét: *«Non videtur esse prætermittendum de virtute militis veterani V. legionis.»* Egy megsebesült elefánt fájdalmában neki dühödve egy fegyvertelen markotányosra ront, leteperi s rátérdelve agyonkinozza súlyával

*) B. Afr. 47. Hasonló tűneményről olvashatunk: Tac. ann. 15, 7. Liv. 22, 1, 8; 33, 26, 8. V. ö. Cic. de div. 2, 77. Sen. qu. nat. 1, 12.

s kiegyenesített orrmányával. Mikor aztán észreveszi, hogy egy katona, a ki nem bírta nyugodtan nézni a jelenetet, támadólag feléje tart, ennek esik s orrmányával a levegőbe emeli. A katona azonban nem veszi el lélekjelenlétét, hanem minden erejét összeszedve, nyiszálni kezdi az orrmányt kardjával. Az elefánt fájdalomában ledobta a katonát s nagy ordítva futott vissza társaihoz.¹⁾ Megjegyzendő, hogy ekkor az V. legio 5-5 cohorsával a csatarend két szárnyán volt fölállítva, szemben az ellenfél elefántjaival, s hogy ez a jelenet a balszárnyon folyt le.²⁾

E három példán kívül még két helyen nyilvánul a szerző érdeklődése az V. legio iránt, a mennyiben kiemeli megbízhatóságát és hasznavehetőségét.³⁾ Ide tartozik azonban ama jelenet elbeszélése is, mely a ruspina-i harcok alatt folyt le Labienus s a X. legio egy veteranusa közt; sőt a fölhozott példánál fogva ez is alkalmas közvetve erősíteni azt a főt már különben is eléggé megokolt véleményt, hogy az V. legio egy része már ott volt a ruspina-i ütközetben. Minthogy ugyanis a IX. és X. legio csak a harmadik szállítással a hadjárat harmadik hónapjában jutott el Afrikába, az a X. legióbeli veteranus okvetetlenül más legióval került oda mindjárt a hadjárat elején, még pedig — ha a szerző különös érdeklődéséből következtethetjük — aligha nem az V. legióval. Igaz ugyan, hogy a szerző három egész fejezetet szentel a második szállítmány egy elfogott hajója sorsának, különösen pedig egy XIV. legióbeli centurio törhetetlen hűségének és elszántságának elbeszélésére is;⁴⁾ ámde az a szállítmány januárius 22. körül szállt partra Afrikában s így az a példa okáért való közbeszövés nem gyengíti azt a föltevést, hogy a szerző szorosabb összeköttetésben volt az V. legióval.

II.

Ezek eddigi kutatásaim positiv eredményei. De azért nem teszem még le a tollat. Ha végeredményében nem is, de a részletekben, érzem, mondhatok még olyat, a mi e homályos s már

¹⁾ B. Afr. 84.

²⁾ B. Afr. 81, 1.

³⁾ B. Afr. 60, 4; 81, 1.

⁴⁾ B. Afr. 44—46. fej.

igen kúszált kérdésben irányítóul szolgálhat. S ha itt-ott valami újat merek ellenük szegezni meggyökeresedett balfőlfogásoknak s helytelen következtetéseknek: szolgáljon mentségemül, hogy, bár ép oly joggal teszem ezt, mint száz meg száz más, de legalább nem azzal a bátorsággal és felületességgel: nem apodicticus igazságokat hirdetek a következőkben, csupán benyomásaimról s egyéni következtetéseimről óhajtok számot adni.

* * *

Az első kérdés itt, a melyet kikerülnöm lehetetlen, az, tekinthető-e Asinius Pollio a B. Afr. szerzőjének. A feleletem az, hogy igenis, tekinthető, mert jelen volt a harcztéren a hadjárat kezdetétől fogva s azon szállítmánynyal kelt át Afrikába, a melyikkel az az V. legio, a mely iránt a mű szerzője különös érdeklődést tanúsít, úgy hogy joggal következtethetünk szorosabb összeköttetésükre. De vajjon Asinius-e a szerző? Midőn e kérdésre feleletet kívánok adni, egyelőre föl igyekszem magam szabadítani Landgraf, Wölfflin és Schmalz hatása alól; csak a saját benyomásaimra szorítkozom; bár nem tagadom, hogy annak idején sokban fordultam hozzájuk útbaigazításért s különösen adatokért.

A műből magából meríthetünk adatokat arra nézve, hogy a szerző jelen volt a harcztéren s hogy nem Cæsar az. Jelenlevőre vallanak számos apró jelen kívül a pontos helyi adatok s távolságméretek. Szemtanú meglepetése nyilatkozik a 12, 1 eme szavaiban: «*Et hercules cum eo nuntio pulvis ingens conspicui cœptus est.*»*) De, hogy nem Cæsar a szerző — a mi felől különben nincs is már nézeteltérés — határozottan bizonyítja a 7, 4 «*Cæsar iubet... equitatum in navibus continere, ut arbitror, ne agri vastarentur*» és 9, 2 «*huc eum (Cæsarem) idcirco existimo se recepisse*». Hogy azonban a szerző nem volt ott Cæsarral Galliában is, arra — szerény véleményem szerint — a 73, 2 nem volna elég bizonyíték.***) E gyenge adatocskával úgy sem sokat lendítenénk Asinius szerzőségén.

*) V. ö. még 65, 1; 75, 1; 80, 1. 2.

**) V. ö. Wölfflin-Miodoński, C. Asini Polionis de b. Afr. comm. 114. l. j. (2. Gallos alatt!)

Asinius Pollio műveiből, sajnos! igen kevés maradt ránk s így nem vagyunk abban a helyzetben, hogy alapos összehasonlítást tehessünk az ő s a *bellum Afr. stilusa* közt. De ha mégis ítéletet akarunk alkotni e tekintetben magunknak, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az az Asinius Pollio, a ki az afrikai hadjáratban részt vesz, nem az még, a kiről a történeti műve idezésekör azt mondja Valerius Maximus (8, 13, ext. 4), hogy «*non minima pars Romani stili*». Ő akkor még 30 éves épen; írói pályája azután kezdődik. Viszont azonban a *Bellum Africanum* szerzőjének csekély műveltségére sem szabad következtetnünk a nyelvbeli előadás fogyatkozásaiból. Pedig ma már majdnem általánosan el van fogadva az a nézet, hogy olyantól való e mű, a ki alárendelt állásban küzdötte végig a hadjáratot s Cæsar barátai kérték, hogy jegyezze föl tapasztalatait talán alapvázlatul későbbi művészibb kidolgozás számára.*) Mint már előbb Nipperdey s Fröhlich, azonképen Widmann is megteszi mindjárt centuriónak, mert erre lehet — úgymond — következtetni a centuriók gyakoribb kiemeléséből s szerzőnek a commentariusból kivehető viszonyából Cæsarhoz. Persze a mai viszonyok közt kedves időtöltésnek tetszik, kivált az otthon kényelméből nézvést, ilyen följegyzések készítése a hadi fáradalmak pihenői közben, ma, mikor bőviben kerülnek elő akár minden zsebből az olvasó írószerek, mikor csak úgy könnyedén törölünk, áthúzzunk, javítunk, vagy a nem kedvünkre való fogalmazást eldobjuk s más papírdarabra vetjük. De akkor máskép volt s azt hiszem, nagyon költséges és fárasztó kedvtelés vagy megbízás lett volna az akkor egy külföldben is nagyon elfoglalt, függő állásban levő s minél nagyobb haszonért vagy jutalomért érdekeltre törő centurióra nézve, a ki mégis csak anyagi haszon reményében szegődött szolgálatba. De azon 11 hely közül, a hol a *centurio* szó előfordul e műben, mindössze csak kettő jöhet e tekintetben számításba, ú. m. a 82, 4 és 45, 2. Ennyi kiemelésben pedig részesül közkatona s tribunus militum is.***) Hirtius sem tesz említést Balbushoz intézett levelében semmiféle írásbeli jelentésről, a mit mástól kapott volna; hallomás után írja meg azon

*) Teuffel-Schwabe, R. L. 197. §.

**) B. Afr. 16. 84. 28. cc.

hadjáratok eseményeit, melyekben ott nem lehetett (ep. ad Balb. 8). Cæsar barátainak is mi céljuk lett volna afféle alapvázlattal? Ki tudhatta volna még akkor, hogy szükség lesz rá, mivel maga Cæsar nem írhatja meg? Ha pedig ő tőle joggal várhatták, kinek volt volna szándéka s mersze versenyre kelni vele, mikor addig közzétett emlékiratai fényes sikerével minden józan főt elriasztott ugyanazon tárgyak irodalmi földolgozásától?¹⁾

Én tehát részemről inkább első e fajú irodalmi kísérletét látom benne egy olyan férfiúnak, a ki nem anyagi haszonért, hanem kedvtelésből s akkori szokás szerint tapasztalat és hírnévszerzés céljából kísérte Cæsart a hadjáratba. Mert naplónak nem tekinthetjük (59, 1; 71—72; 84, 1); nem is párhuzamosan íródott az eseményekkel, a mint kitűnik a különböző helyen történt események időbeli csoportosításából («interim», «interea») s abból, hogy M. Aquiniusnak a háború befejezése után való kegyelemnyerésére (89, 5) már jóval előbb tesz célzást a szerző (57, 3 *incolumem reverti malle*). Stílusbeli gyengeségei inkább a kellő írói gyakorlat hiányának látszanak, vagy pedig itt-ott a gyors, elhamarkodott munka jeleinek.²⁾

Cicero és Hirtius magasztaló ítéletével szemben tudomásunk szerint csak Asinius Polliónak volt kifogása Cæsar emlékiratai ellen; azt mondotta ugyanis, hogy nem elég gonddal s nem egész hiven írta meg az eseményeket, mert többnyire egyrészt vakon elhitte a mások tetteit, másrészt a magáéit akár szándékosan, akár feledékenységből is elferdítette, úgy hogy szerinte nem ártott volna azokat kijavítva újra leírni.³⁾ Ezt a megjegyzést

¹⁾ Cic. Brut. 262 (Kr. e. 46.): *Etiam commentarios quosdam scripsit rerum suarum valde quidem probandos; . . . sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent, qui vellent scribere historiam, ineptis gratum fortasse fecit, qui volent illa calamistris inurere; sanos quidem homines a scribendo deterruit; nihil enim est in historia pura et illustri brevitate dulcius.* — Hirtius, ep. ad Balb. 8: *Qui (commentarii Cæsaris) sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus desit adeoque probantur omnium iudicio, ut praecepta, non praebita facultas scriptoribus videatur.*

²⁾ B. Afr. 19, 4; 4, 3 (simulatque . . . ut), 7, 4 (iubet); 8, 4 (neque . . . nullum); 54, 5 (magis . . . studiosiores); 89, 5 (tribuit); 12, 1 (hercules).

³⁾ Suet. Cæs. 56: *Pollio Asinius parum diligenter parumque integra veritate, compositos putat, cum Cæsar pleraque et quæ per alios erant gesta, temere crediderit et quæ per se, vel consulto vel etiam memoria*

valószínűleg a történeti művében, tehát jóval későbbben, teszi közzé róla; de bizonyára ez volt a véleménye korábban is. S ha ez volt már az afrikai hadjárat idején is, nem lehetetlen, hogy ez is azon indítékok közé tartozott, melyek a hadjárat eseményeinek följegyzésére bírták, már akár Sisenna, Licinius Macer s a közelmúlt más történetíróinak példájára önálló kísérletül, akár későbbi kidolgozásra vázlatul. Az előbbit azért tartom valószínűnek, mert csak jóval későbbben fogott történetírásba; az utóbbit pedig azért nem tartom lehetetlennek, mert valami epikus költemény tervével, pl. Hostius vagy Archias példájára, már ekkor foglalkozhatott, bár e koráig alkalmasint legfőlebb szerelmi költeményekkel próbálkozott (Plin. ep. V, 3, 5). De 39-ben már tragédiát ír vagy készül írni; adnak is elő tőle darabot, s csak 30. v. 29. körül túrja ki végre helyéből Clío a «*severa tragoedia*» műzsáját (Verg. ecl. 8, 10. Hor. c. II, 1, 9). Közben azonban 36. körül a királyok tetteit énekli senariusokban (Hor. sat. I, 10, 42).

Nincs tehát semmi lehetetlenség ama föltevésben, hogy Asinius Pollio a *B. Afr.* szerzője. Landgraf, de kiváltképen Wölfflin és Schmalz tüzetes vizsgálat tárgyává tették stílusát s már majdnem csupán a nyelvi bizonyítékok alapján hajlandók voltak e föltevést kész igazságnak venni és hirdetni, legalább a két első egész határozottsággal. Fölösleges volna itt ismételnem azt, a mit ők e részben már közzétettek, csak azon nyelvi adatokkal fogok beszámolni, a melyeket nem útmutatásuk nélkül ugyan, de majdnem kivétel nélkül a saját csekély erőmből gyűjtöttem össze időnként szerzett benyomásaim vezetése mellett.

* * *

Asiniusról mint történetíróról azt mondja Seneca (suas. 6, 25) «*ne historias eius legere concupiscatis*». Ezen ítéletet, mely mintha ellenkeznék Valerius Maximus föntebb közölt véleményével, érthetőbbé teszi Tacitus, a kire Asinius olyan benyomást tett stílusával, mintha csak a Meneniusokkal s Ap-piusokkal tanult volna (járt volna iskolába); tragédiáin, beszédein

lapsus perperam ediderit, existimatque rescripturum et correcturum fuisse. V. ö. Cic. Brut. 262. Hirtius, ep. ad Balb. 8.

legalább Pacuvius s Accius darabossága és szárazsága érzik.*) Mikor a történetírásba fogott, Ateius Prætextatus, a ki Sallustius halála után bizalmas viszonyban volt vele, stilisztikai útmutatást írt számára s különösen azt ajánlta neki, hogy a szokásos társalgás nyelvét használja, a szavakat saját értelmükben vegye s tőle telhetőleg kerülje Sallustius homályosságát és merész képeit.*) Tehát «durus et siccus» s régieskedő; szereti a szóképeket s a költői szó- és beszédformákat. Erre vall csakugyan a következő gyűjtemény a B. Afr.-ból:

α

- 1, 5 *adlugeri* (Plaut.)
 88, 2 *assentire* (Sisenna, Accius)
 71, 2 *insectatus* pass. (Plaut.)
 3, 5; 58, 3 *aucupari* (Varr.)
 5, 1; 25, 5; 39, 4; 41, 2; 66, 2; 68, 3; 75, 4 *suppetias* venire, ire, proficisci, occurrere, mittere (Plaut. Varr.)
 31, 1; 78, 7 *minutatim* (Varr.)
 46, 2 *crucialiter* (Plaut.)
 92, 4 *propemodum* (Plaut.)
 3, 2 *instar* «-ként», «gyanánt» (Varr.)
 47, 6 *imber grandoque* (Plaut. Pac. Lucr.)
 90, 2 *promeritum* (Plaut. Lucr.)
 93, 1 *utrobique* (Plaut.)

β

- 5, 1; 7, 5; 15, 2; 17, 2; 39, 3; 41, 1; 52, 3; 61, 3; 69, 5 *convulnerare*
 10, 3 *tristimonia* (még csak egy, ismeretlen költőnél!)
 12, 3 *galeari*
 6, 1; 37, 6; 42, 1 *uno tempore*
 22, 4. 5; 58, 2; 69, 4 *praeditus*
 23, 1; 36, 1 *cuiusquemodi, inibi*
 23, 4 *elota*
 31, 4 *prospicuari*

- 37, 5 *perveteres*
 42, 2; 78, 4 *exporrigere*
 58, 5 *perimpeditus* (ἔπ. λεγ.)
 72, 4; 84, 1. 2. 4 *elephants*
 73, 3 *rapsare* (még csak Gell. és inser.)
 78, 7 *saturgere* (Plaut. Cato)
 87, 3; 90, 1 *duntaxat*
 2, 5; 21, 3; 44, 2 *errabundus* (Lucr. Cat. Verg.)
 16, 1 *infatuare*
 20, 4 *evinanire*
 87, 7 *quire*
 81, 1 *ignariter*

γ

- 7, 3 *incertus locorum*
 78, 10 *caput ictus*
 85, 7 *bracchia percussus*
 36, 2 *oppidum Thysdrae*, 58, 4 — *Uzitae*, 87, 1 — *Paradae*, 91, 2 — *Zamae*
 3, 5; 24, 3; 26, 3 *Africa terra, terra Africa*
 22, 2 *urbs Romana*
 34, 4 *funditorum . . . mille* (v. ö. ellenben 77, 3)
 6, 4; 25, 2 stb. (iter) *ire contenit*;
 75, 6 *iter inceptum ire*

*) Tac. dial. 21 Asinius . . . videtur mihi inter Menenius et Appios studuisse; Pacuvium certe et Accium non solum tragædiis, sed etiam orationibus suis expressit: adeo durus et siccus est.

83, 2 <i>concita tela</i> (Accius)	72, 2 <i>in consuetudinem adducere</i>
34, 6 <i>laetitia ac voluptate auctus</i> (l. Cic. Fin. 2, 14)	79, 2 <i>ad necessitatem adducere dimicandi</i>
46, 1 <i>ira percitus</i> (Plaut.)	75, 3; 87, 5 <i>animum addere</i>
47, 2 <i>communibat</i> (költői)	33, 5; 79, 1 <i>periculum rei facere</i>
54, 4, 5 <i>quantum pote</i>	56, 3; 89, 5 <i>luminibus accensis</i>
55, 2 <i>de suis copiis</i>	70, 5 <i>saucium facere</i>
75, 2 <i>supersedere pugnae</i>	46, 1; 88, 4 <i>animo praesenti</i>
56, 3; 78, 5 <i>propius</i> v. <i>proxime</i> dat.	85, 1 <i>salutem sibi parare</i>
3, 4 <i>non nemo</i>	1, 3; 34, 1; 47, 1; 57, 1; 74, 2; 76, 1 <i>per id tempus</i>
26, 1 <i>dubitatio est</i> (ritka!)	26, 6; 29, 1; 32, 2, 3; 36, 1; 56, 1 <i>non</i> v. <i>nunquam</i> <i>intermittere</i> (inf. sal).
34, 2 <i>fugae se commendare</i>	
78, 8 <i>in fugam dare</i>	
35, 4 <i>comparationem fugae cognoscere</i>	
37, 2 <i>ad amicitiam alicuius accedere</i>	

E gyűjtemény elég tanúságot tesz arról, hogy a *B. Afr.* nyelvére egész ráillik az a jellemzés, melyet Asinius Pollio stilusáról régi íróknál olvashatunk. Ezekhez járul még a kicsinyítő szók s inf. hist. feltűnő használata. Lássuk most a feltűnőbb egyezéseket *Pollio levelei* (Cic. Att. X, 31. 32. 33.), a *B. Afr.* valamint a *B. Alexandrinum* című könyv azon részéből, melyet Landgrafék szintén Asiniusénak tartanak (48—64. c.):

31, 1 <i>nactus occasionem</i>	}	b. Afr. 28, 1; 62, 5 u. az; továbbá
32, 5 <i>equites nactus sum</i>		54, 1 <i>parvulam causulam nactus</i> ; 34, 5 <i>ventum secundum</i> , 18, 5 <i>locum</i> , 58, 1 <i>supercilium excelsum</i> , 62, 3 <i>angulum</i> , 63, 1 <i>Aquilam</i> ; 34, 2 <i>parvulum nactus navigium</i> (v. ö. b. c. II, 28, 2 <i>nactus causam</i> , b. G. VIII, 28, 5 <i>nacti occasionem</i>)
31, 2 <i>non dubitanter</i>	}	b. Afr. 81, 1 <i>non ignaviter</i> (v. ö. b. Alex. 14, 3 <i>non dubitanter</i> ; Hirt. ep. ad Cic. Att. XV. 6, 2 <i>ignaviter</i> , b. Afr. 46, 2 <i>cruciabiliter</i>)
33, 4 <i>non mediocriter</i>		b. Alex. 57, 6 <i>periculum deprecatus</i>
31, 3 <i>deprecari periculum</i>		b. Afr. 89, 4 <i>ritam deprecatur</i>
31, 4 <i>nulla condicione</i>		b. Afr. 79, 1.
31, 5 <i>pro contione dicere</i>		b. Afr. 19, 3 <i>divisse pro contione</i>
<i>contentiones</i> (= simultates) <i>habere</i>		b. Alex. 63, 1 <i>ut contentiones componeret</i>
31, 5 <i>tricesima</i>	}	b. Afr. 98, 2 <i>duodecesima</i> (l. f. u. o. elephants)
33, 5 <i>quadragesima</i>		

<i>vindicare in libertatem</i>	b. Afr. 22, 2 <i>in libertatem vindicavit</i>
31, 6 <i>nullo negotio</i>	b. Afr. 18, 5; 69, 3.
<i>ab vestigio discedere</i>	b. Afr. 73, 3 <i>copias ab . . . vestigio non discessuras</i> (még inkább b. c. II, 31, 3 <i>ab oppugnatione discedimus</i>)
<i>tutius ac minus laboriosum</i>	b. Afr. 33, 1 <i>tutius et sine periculo</i>
32, 1 <i>magno pondere auri, maiore argenti coacto</i>	b. Alex. 48, 1 <i>cum periculo magno, tum etiam maiore periculi fama</i> ; 56, 4 <i>magnus hoc fuit rectigal, maius tamen creabat odium.</i>
<i>in regnum Bogudis</i>	b. Afr. 23, 1 <i>in . . . regnum Bogudis</i> ; b. Alex. 59, 2 <i>ad regem Bogudem.</i>
<i>turpissime consilium mutat</i>	b. Afr. 75, 5 <i>turpissime fugere</i> (b. c. II, 31 <i>turpissimæ fugæ rationem habere</i>)
32, 3 <i>Caesaris exemplo</i>	b. Afr. 19, 2 <i>Curionis exemplo</i>
32, 4 <i>mehercules</i>	b. Afr. 16, 1.
<i>non destitit</i> (inf.-sal)	b. Afr. 22, 1; 75, 6; 84, 3.
32, 5 <i>in mea potestate tenui</i>	b. Afr. 45, 5 <i>in tua tenes potestate</i>
33, 1 <i>nihil</i>	b. Afr. 43, 1; 57, 2; 93, 3.
<i>quam tardissime</i>	b. Afr. 10, 1 <i>quam plurima</i> ; 26, 3 <i>quam celerrime</i> ; 31, 2 <i>quam honestissime</i> ; 17, 1 <i>quam maximam</i> ; 80, 5 <i>quam maxime</i> ;
<i>in praesentia</i>	b. Afr. 3, 1; 10, 3; 12, 2; 36, 3.
33, 1 <i>neque non</i>	b. Afr. 3, 4 <i>non nemo</i> ; b. Alex. 53, 5 <i>nemo . . . non</i>
3 <i>nihil non</i>	
33, 3 <i>hercules</i>	b. Afr. 12, 1.
<i>longe remotus</i>	b. Afr. 62, 3 <i>se longius . . . removit</i>
4 <i>peraeque</i> (Plaut. Pac. Sen.)	b. Afr. 37, 5 <i>perveteres</i> ; 47, 5 <i>perquam pauci</i> ; 58, 5 <i>perimpeditus</i> ; 40, 1 <i>permagnus</i>

Az itt bemutatott stílusbeli egyezéseken kívül Asinius Pollio mellett szól Cato dicsérete (b. Afr. 88, 5) is. Az V. legióval való közelebbi érintkezését s talán szorosabb összeköttetését is bizonyítja egy nem megvetendő jelenség. Tudvalevő, hogy Caesar afrikai legióinak jelentékeny részét a tartományok szolgáltatták. A *B. Africanum* szokatlan szavai közt több olyant mutathatunk ki, melyeket főleg provinciabeli származású írók használnak, s legtöbbször hispaniai származású latin írókra esik, bár Caesar afrikai legiói közt — úgy látszik — nem volt több hispaniai legio, mint az V. Hispaniai származású latin íróknál találjuk pl.

a következő szokat: *adaugere* (Plin.), *aucupari* (Plin.), *convulnerare* (Sen. Plin. mind a kettőnél 2—2-szer), *exporrigere* (Mela, Sen. Plin.), *peraeque*¹⁾ (Plin.), *perretus* (Sen.), *infatuare* (Sen.), *complare*¹⁾ (Sen.). Valószínűnek tartom, hogy épen a hispaniai legióval való szorosabb érintkezés juttatja Asiniust e szavakhoz. Ha pedig még *quantum pote* L. Balbus s Serv. Sulpicius Galba leveleiben is előfordul,²⁾ ez csak megerősíti föltevésemet, mert Balbus gadesi származású volt, Galba pedig szintén szoros összeköttetésben volt a *legio Martia*-val, mely tulajdonképen alig lehetett más, mint a korábbi V. számú legio.³⁾

Minden oda mutat tehát, hogy csakugyan Asinius Pollio a *Bellum Africanum* szerzője. Ámde, mivel még mindig nincs rá döntő bizonyítékunk, olyan t. i., mely kétségtelenné tenné a minden tekintetben valószínű, a bizonyossággal határos föltevést: nevéhez kapcsolni azt a művet kérdőjel nélkül, szerény véleményem szerint, nem lehet.

III.

Midőn a Cæsar emlékiratait folytató művek közül a két utolsóra, az ú. n. *Bellum Alexandrinum*-ra s a *Bellum Hispaniense*-re térek át, már a magam mentsége végett is szükségesnek érzem ismételni, hogy csupán benyomásaimról kívánok beszámolni; a végső eredményt illetőleg ugyanis a valószínűség oly magas fokáig, mint a *Bellum Africanum* kérdésében, lehetetlen volt eljutnom mindenben. De meg vagyok győződve, hogy általánosságban helyes nyomokra jutottam, s ha a jövő — mint remélem — nekem ad majd igazat, evvel egyúttal igazol is azért, hogy ily féleredményekkel elő mertem állani.

A *B. Afr.*, a *B. Alex.* és a *B. Hisp.* szerzőinek kiléte felől már Suetonius sem tud biztosat mondani; némelyek — úgy mond — Oppius műveinek tartják, mások pedig a Hirtiuséinak, mivel ő egészítette ki a *Bellum Gallicum* csonkán maradt utolsó könyvét is.⁴⁾

¹⁾ E két szó közül az előbbi Pollio egyik levelében fordul elő, a másik pedig a b. Alex. 63, 5-ben.

²⁾ Hellmuth, Die Sprache der Epistolographen Serv. Sulpicius Galba und L. Corn. Balbus. Würzb. 1888. p. 19.

³⁾ Cic. ep. fam. X, 30, 1.

⁴⁾ Suet. Cæs. 56 Reliquit et rerum suarum commentarios Gallici

Híven másítom itt Suetonius tudósítását. Hirtius tehát nem szerzője az egész VIII. könyvnek; ennek egy része megvolt, de befejezetlen (*imperfectus*), csonka maradt s csak a hiányzó részt toldotta ő hozzá («*suppleverit*»).

Mielőtt tovább mennék, már itt kell véleményyt mondanom arról, tekinthető-e Oppius a *Bellum Africanum* szerzőjének vagy sem. Nipperdey óta egyszerűen azzal intézik el e kérdést, hogy Oppius nem vett részt az afrikai hadjáratban; az alatt az idő alatt ő Rómában tartózkodott; nem írhatta tehát azt a művet, mert annak a szerzőjéül csakis olyan fogadható el, a ki ott volt Cäsarral a hadjárat alatt Afrikában. Az az Oppius pedig, a ki ama hadjáratban mint Cäsar legatusa vett részt (68, 4), nem C. Oppius, Cäsar ama bizalmas barátja, a kire Suetonius f. i. helye vonatkozik. *)

Min alapul e rendesen határozott állításként olvasható nézet, nem tudom. Részemről nem bírok rájönni semmi olyan adatra, mely arról tanuskodnék, hogy az afrikai hadjárat ideje alatt Rómában tartózkodott C. Oppius. A b. Afr. 68, 4-ben azt olvassuk, hogy Cäsar Zeta városának bevétele után ennek őrizetét *Oppius legatus*ra bízta, maga pedig visszaindult táborába. Mivel semmiképen sem igazolhatjuk, hogy ez az Oppius különböző személy Cäsar amaz ismeretes barátjától, utoljára is csak erre vagyunk kénytelenek gondolni; mert egy legatus csak mégsem lehetett oly jelentéktelen ember, hogy csak úgy elveszett volna minden nyom nélkül a mindennapias emberek között. Már nevének amaz egyszerű, minden közelebbi ismertető jelző s praenomen v. cognomen nélkül való említése is arra vall, hogy általánosan ismert személyről van ott szó, a kinek kiléte felől a miatt nem támadhat kétség. A 46. évi június vége felé Rómában találjuk ugyan Oppiust, **) de a döntő esata már április 6-án megtörtént Afrikában s azután valószínűleg nagyobb szüksége volt Cäsarnak Oppiusra Rómában, a hol sokan a Sulla-féle rém-

civilisque belli Pompeiani. Nam Alexandrini Africique et Hispaniensis incertus auctor est: alii Oppium putant, alii Hirtium, qui etiam Gallici belli novissimum imperfectumque librum suppleverit.

*) Teuffel-Swabe, RLG. 197. §. 4.

**) Cic. fam. IX, 6, 1.

uralom föltámadásától rettegtek, mint Afrikában vagy Sardiniában, a hová június 13-án indult el Uticából.

Ámde még ha csakugyan ott volt is Oppius Afrikában Cæsarral, kellő adatok híján akkor sem vagyunk abban a helyzetben, hogy az afrikai hadjáratról szóló mű szerzését neki tulajdoníthatnók.

Hogy Hirtiusnak mennyi része volt Cæsar commentariusainak folytatásában, arról az ő Balbushoz intézett leveléből szereshetünk tájékozást.***) Mit mond erre nézve, illetőleg mit ír Hirtius Balbusnak? Ezt írja:

«Caesarnak a galliai hadjáratról írt commentariusait, mivel korábban és későbbben kelt iratai nem vágtak össze (nem találtak), összefüggésbe hoztam («contexui») s az utolsót (az utolsó commentariust), mely csonka volt («novissimumque imperfectum»), elkészítettem («confeci») az alexandriai háborútól egész a végéig nem ugyan a polgárháborúnak, mert ennek csak nem látjuk végét, hanem Caesar életének.»

Hirtius e szerint kitöltötte azt a hézagot, mely a galliai hadjáratról szóló emlékirat s a polgárháborúról későbbben írt emlékirat közt volt; továbbá elkészítette Cæsar befejezetlen utolsó commentariusát az alexandriai eseményektől egész Cæsar haláláig.

Suetonius bizonyosan ismerte ama levelét Hirtiusnak. Ha már most ő azt állítja, hogy a *B. G.* utolsó könyvét bevezetlennül, csonkán hagyta Cæsar s Hirtius egészítette ki, akkor ezt kell kiértenünk a Balbusnak írt levélből is. E végből pedig ugyancsak szükségünk van ott arra a *«Galliae»* genitivusra, melyet *Vielhaberrel**) együtt némelyek törölni akarnak; mert épen abból értjük meg, hogy Hirtius kiegészítő munkássága nem terjedt ki valamennyi commentariusra, avagy legalább többre, hanem csupán a *B. G.* utolsó commentariusára. Hirtius levelének értelme nem mond ugyan ellent annak a föltevésnek sem, hogy a VIII. könyv egészen Hirtiustól való; de Suetonius szavait már nem érthetjük így, mert ő világosan mondja, hogy a *B. G.* utolsó könyve csonkán maradt s Hirtius egészítette ki.

*) E levélnek, melyet a *B. G.* VIII. elé tesznek mintegy praefatio gyanánt, valódiságához alig fér kétség, mert Suetonius (Cæs. 56.) mint Hirtius véleménynyilvánítását idézi annak egy részét (5., 6. §).

**) Zeitschr. f. d. östr. Gymn. 1867. 618. l.

Föltéve, hogy Suetonius nem tévedett, — mert, bár az akkori tudósokra alig erőszakolhatnók rájuk a felületességet, kapkodást, elnagyjázást s általában a most divatos idegesség egyéb tüneteit, mégsem egészen alaptalan gondolat ez, ha a Hirtius-féle «*novissimumque imperfectum*» s a Suetonius-féle «*novissimum imperfectumque*» kapcsolatot vesszük —; ha tehát Suetonius nem tévedett s Hirtius csak kiegészítette a *B. G.* utolsó, csonka könyvét: az a kérdés merül föl, mennyi hát abból Hirtius kiegészítő munkája. Az kétségtelen, hogy a *b. G. VIII, 48, 10–55.* rész Hirtiustól való; itt ugyanis előre bocsátja, hogy, ámbár ő szükségtelennek tartja, hogy Cæsar módjára külön *commentariust* írjon az 51. év eseményeiről, mivel ebben az évben semmi különös esemény nem történt Galliában: mégis jónak látja «*ehhez a commentariushoz*» hozzáfűzve megírni egyet-mást, hogy tudhassák, hol mit művelt akkor Cæsar és serege. Ámde vannak nyomok, melyek a megelőző részben is jó messze vezetnek vissza, olyan szók és szólásformák tudniillik, melyek a *B. G.* hét első *commentariusában* s a *B. C.*-ben tudtommal egyáltalán nem fordulnak elő. Ilyenek:

48, 9 *postulatio* (v. ö. 52, 2 *commendatio*, *mutatio*)

47, 2 *vulneratio*

45, 2 *permanere* in armis

43, 4 " in sententia

39, 2 " in consilio

26, 1 " in amicitia

15, 1 " in acie

7, 8 " in eo loco

4, 1 " in labore

Máshol csak egyszer, *b. G. IV, 21, 6* in sententia *permanerent*; azonkívül szintén egyszer-egyszer: *b. G. VII, 26, 4* in sententia *perstare*, és *b. c. I, 72, 4* in sua sententia *perseverat* (v. ö. *b. Afr. 61, 2* in loco *permanere*).

44, 2 *testator* (*poena*), 42, 4 (*virtus*)

43, 5 *necessitate coacti* (v. ö. *b. Afr. 23, 4*; 55, 2. *b. Al. 43, 1*)

28, 5 *nacti occasionem* (v. ö. *b. Afr. 28, 1*; 62, 5. *Cic. fam. X, 31, 1. Pollio*)

40, 1 *contra expectationem omnium*

19, 6 *nequiquam*: *nam*; 5, 3 *nec frustra*: *nam*; 3, 4 *frustra*: *nam* (v. ö. *b. Afr. 26, 5 nec mirum*: animam advertibat *enim* . . .; *b. Al. 29, 5 sed id frustra*: *namque*)

12, 6; 10, 5 *inflari* (v. ö. *b. c. III, 108, 3 inflatum*; *b. Al. 65, 3*)

18, 1 *indago*

17, 1 *uno loco*; 5, 4 *nullo loco* (*b. Afr. 78, 3 in uno loco*)

14, 4 *castra a castris dividuntur*; 9, 2 *castra castris confert* (v. ö. *b. Hisp. 20, 1 stb.*)

8, 1 *inservire*

- 7, 7 *durioze condicione* (b. Al. 25, 4 ad *duriozem casum reservat*)
 6, 4; 49, 3 *onus iniungere* (dat.). V. ö. mégis b. c. II, 18, 5.
 6, 2 *impressionem facere* (b. Al. 73, 3. 8.).
 6, 1 *in ratione est*
 bellum conflare (b. Al. 1, 1)
 3, 1 *rura colentes* (= *agricolae*)
 4, 1 *brumalibus diebus*
 4, 3 *superiore commentario* demonstratum est; 15, 5 *superioribus commen-*
 tariis declaratum est; 30, 1 quem *superiore commentario* . . . facere
 in provinciam voluisse impetum cognitum est; 47, 2 quam supra
 commemorari; 10, 4 quem profectum . . . *docui*; 19, 2 quos ante
 legiones missos *docui*; 44, 2 quem captum esse . . . *docui*.

De leghatározottabban szól Caesar szerzősége ellen a 38, 3 quorum in civitate *superiore commentario Caesar exposuit* initium belli esse ortum, és 46, 2 Quam rem, *sicuti cetera*, celeriter *feliciterque* confecit (Caesar). A nyelvi sajátságok azonban már a 4-ik fejezettől fogva föltűnően Caesar ellen szólnak; sőt, ha a «*frustra: nam*» szólásforma a fönt kimutatott «*nec frustra: nam*» (5, 3) és «*nequiquam: nam*» (19, 6) kapcsolatában elég erős bizonyíték rá, kimondhatjuk, hogy a VIII. könyvnek csupán a két első fejezetét írta Caesar s legfőlebb még a harmadik fejezet 1—3. szakaszát, már a mennyiben a fejezet-kezdő «*repentino adventu Caesaris*» másaival máshol is találkozunk (b. G. I, 13, 2 *repentino eius adventu*, V, 39, 2 *repentino equitum adventu*), és a mennyiben az átmenet a fejezet 3-ik szakaszáról a 4-ikre zökkenős.

E föltevés egészen megfelel Suetonius tudósítása értelmének, megfelel továbbá a Hirtius-féle levélének is, mert ott az «*eius scriptis*», a «*commentarios rerum gestarum Galliae... contexui*» (2) és a «*qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis*» (3) elég világossá teszi ránk nézve, hogy a hézag a két emlékirat közt a galliai hadjáratról szóló emlékiratban volt. Megfelel végül ugyancsak a Hirtiusi levél eme helyének is, «*quos utinam, qui legent, scire possint, quam invitatus susceperim scribendos*» (3), mely szerint Hirtius legalább is két *commentarius*nyi hézagpótlást, ill. kiegészítést végzett Caesar történeti művein.*) Hogy

*) Hartel f. i. m. 121. l., a ki egyébként az egész VIII. könyvet Hirtiusnak tulajdonítja.

Asinius Polliónak is volna valami köze a VIII. könyvhöz, mint Landgraf fölteszi,*) azt három fontos okból nem tartottam érdemesnek tüzetesen nyomozni, még pedig azért, mert: 1. olyan toldozást-foltozást, a minőt Landgraf föltesz, az akkori viszonyokhoz képest nem tarthatok lehetségesnek s Cicero is azt mondja de leg. I, 3, 9: «ego animi pendere soleo, cum semel quid orsus sum, si traducor alio, *neque tam facile interrupta contexo*, quam absolvo instituta»; 2. a b. G. VIII, 38, 5 elég bizonyosság arra, hogy a Commius-eset közbetoldásának nem Cæsar leleplezése vagy gáncsolása volt a célja; 3. Hirtius stilusbeli sajátságainak megállapítására nézve nem rendelkezünk kellő adatokkal.

* * *

A *Bellum Alexandrinum* szerzőjét illetőleg Suetonius a maga részéről tartózkodik ugyan minden vélemény-nyilvánítástól, de jelzi, hogy azt a *Bellum Africanum*-mal és *B. Hispaniense*-vel együtt némelyek Oppius szerzeményének vélik, mások pedig Hirtiusénak, mivel ő egészítette ki a *B. G.* utolsó csonka könyvét is.

A Balbushoz intézett levélből csakugyan azt olvassuk ki, hogy Hirtius megírta Cæsar hadjáratait az alexandriai háborútól egész Cæsar haláláig s hogy ez a munka nem ment neki oly könnyen és gyorsan, mint Cæsarnak, a kinek nagy írói tehetségéhez és választekosságához még az is járult, hogy saját terveit kellett előadnia; már pedig ezeket senki sem ismerhette jobban nálánál. Ő ellenben még csak ott sem lehetett az alexandriai és afrikai háborúban, s bár ezek eseményeit nagyrészt ismeri Cæsar elbeszéléséből, mégis másként figyel meg az ember olyat, a miben csak gyönyörködni akar, máskép megint olyat, a mit hitelesen meg akar írni.**)

Hirtius tehát megírta ugyan az alexandriai és afrikai há-

*) I. m. 64—73. l.

**) A levél e világos szavaival szemben teljesen önkényes Zingerle (i. m. 80. l.) ama föltevése, hogy Hirtius Cæsarnak a jegyzeteire volt utalva, azért ment neki nehezebben és lassabban az események elbeszélése, mint Cæsarnak, a ki azért dolgozott könnyen és gyorsan, mert jegyzeteket csinált magának. E föltevésének ellene mond különben Asinius Polliónak Suet. Cæs. 56-ban olvasható ítélete (különösen «*memoria lapsus*»!) is.

borút is, de csak hallomás után. Tudomásunk szerint részt nem vett ugyan a pontusi és hispaniai háborúban sem, de legalább ott volt hosszabb-rövidebb ideig mind a kettőben (Cic. Att. XI, 20. XII, 37, 4. 40, 1. 41, 4. Suet. Oct. 68. Cic. Phil. III, 6, 15). E három háborúról ránk maradt ama három mű azonban nem tulajdonítható egyazon szerzőnek s a *B. Afr.* szerzőjének csakis olyan gondolható, a ki ott volt a hadjáratban. Maga a *Bellum Alexandrinum* öt részre oszlik [ú. m. 1. a tulajdonképeni alexandriai háború története (1—33. f.); 2. a pontusi háború I. része Domitius Calvinus alatt (34—41. f.); 3. az illyricumi események (42—47. f.); 4. a 49—47. évi hispaniai események Qu. Cassius Longinus alatt (48—64. f.); 5. a pontusi háború II. része Cæsar alatt (65—78. f.)] s e különböző részek — időbeli összefüggésüktől eltekintve — csupán stílusuknál fogva sem származhatnak egy szerzőtől. Úgy látszik, már Suetonius is kételkedett abban, hogy e műveket Hirtius írta, de ő sem tudta magyarázatát adni azon ellenmondásnak, mely a valóság és a Hirtius-féle levél közt fennforog; mert, ha tudta volna, bizonyára nem hallgatta volna el. *Eussner*rel tartsunk-e hát, a ki a „*confeci*” perfectumot úgy magyarázza, hogy annak a levélnek keltekor Hirtius már bizonyosra vette szándéka valósulását, mely azonban végre sem valósulhatott meg?*) Vagy úgy tegyük, mint Landgraf, a ki a b. G. VIII. könyvének hol elé, hol utána teszi a Balbusnak szóló levél keltét?**) Részemről meg vagyok győződve, hogy ilyen csűrés-csavarás sohasem vezethet megnyugtató megoldásra. Ne vessük tehát el az írásbeli hagyomány útmutatását, hanem ennek értelmében próbáljuk a megoldást abban az irányban, melyet Hartel, de hallgatagon már Suetonius is megjelölt számunkra!

A *B. Alexandrinum* azon részeiben, melyek a tulajdonképeni alexandriai háborút (1—33. f.) s a pontusi háborút (34—41. és 65—78. f.) beszélik el, némi jelét találtam annak, hogy egy szerzőtől valók. Ugyanis a b. Al. 41, 2 ezen szavai: „*supplicia constituit... ea, quae morte essent miseriora*”, nemcsak magyarázatot találunk, hanem szorosabb vonatkozást is

*) Burs. Jahresber. 1883. 2. 139. l.

**) I. m. 6. és 15. l.

mutatnak a 70, 6 eme mondatával: «Nam neque interfectis amissam vitam neque exsectis virilitatem restituere posse; quod quidem *supplicium gravius morte* cives Romani subissent.» Továbbá a 36, 3 «quod *oppidum positum in Armenia minore est plano ipsum loco*» és 72, 1 «Zela est *oppidum in Ponto positum, ipsum* ut in *plano loco* satis munitum». A pontusi s az alexandriai hadjáratról szóló részek szerzőjének azonosságára vall a 78, 2 *supra scripsimus*, mely a 26. fejezetre utal vissza. Cæsar szerzősége ellen szól a 24, 6; 39, 1; 75, 1 és 77, 1; de jelenlevőre, sőt részben részvevőre mutatnak a következő helyek: 3, 1 quæ *a nobis* fieri viderant; 19, 6 pugnabatur *a nobis*; 74, 3 postea *audiebamus* («többször» v. «ismételten hallottuk») s talán 7, 2 at *mihi* si defendendi essent Alexandrini. Még más jelei is találhatók e részek szorosabb kapcsolatának; annál is különösebb tehát, hogy keresztül-kasul, egész korlátlanul keverednek bennük Cæsar, Asinius Pollio és Hirtius nyelvi sajátosságai.*)

Az illyricumi események hat fejezetből álló elbeszéléséből föltűnik néhány Sallustius-féle régies alak (43, 2 és 44, 4 *maritumus*; 44, 1 *valitudo*; 43, 4 *potiundus*). Sallustiusra emlekeztet továbbá a ritkaság számba menő 43, 4 *in magnam spem adduxit provinciae potiundae* (Jug. 33, 7) és 43, 3 *morbo periit* (Jug. 106, 3); *myoparo*-t Sisenna használja, *scapha*-t azonban maga Sallustius is (Hist. fr. IV, 14 M.). Ellenben Hirtiusra vall a 43, 2 *durissimis tempestatibus* (b. G. VIII, 5, 4), a 44, 4 *iniungere* dat. (b. G. VIII, 6, 4 és 49, 3) s a 44, 1 *subita præparationis*; majd ismét másra a 43, 1 *exinanita* (b. c. I. 48; b. Afr. 20 4), a 45, 1 *substitit* (b. Al. 35, 2; b. G. I. 15. VIII, 16; b. c. I, 79, II. 41) és a 47, 1 *ad dimicandum processerat* (b. Al. 39, 2). A jelentés egyébként, a mint kiérezhető (44, 1—2; 47, 4), Vatinus önfeláldozó készségét és vezéri ügyességét igyekszik kiemelni.

Még inkább kiérezhető a 49—47. évi hispaniai eseményekről szóló rész (48—64. f.) irányzatos célja. Qu. Cassius Longinusnak ott M. Claudius Marcellus Aeserninus volt a quæstora, a kit épen Hispaniában tanúsított kétszínű magatartása miatt,

*) Landgraf i. m. — Zingerle (f. i. m.) azt vitatja, hogy a b. Al. 1—21. f. Cæsartól való, a 22—23. f. pedig Hirtiustól, úgyszintén az utána következő rész is végig.

melyet oly félreérthetetlenül fest Dio Cassius a XLII, 15—16. f. ben, Caesar relegált, de nem sokára visszaengedvén, kitüntetésekben részesített. Ennek a Marcellusnak a tisztázása e mű czélja. Élénk színekkel rajzolja az ottani állapotok kritikus voltát (58. f.); vádolja az élők sorából akkor már elköltözött Cassiust, kiemeli ügyetlen, tapintatlan (55, 5; 59, 2; 64, 2), rosszakaratú eljárását (60, 1); dicséri, mentegeti Marcellust (60, 4—5; 61, 1. 4; 62, 2. 3; 63, 2); hangoztatja, hogy voltak már akkor, a kik magatartását a kényszerűség következményének látták (57, 5); kiemeli továbbá Caesar iránt való tántoríthatatlan hűségét (59, 1; 60, 2). Marcellus apologiája e rész, nem egyéb; nem is a helyszínen írták (48, 1 és 53, 5 «ibi»; v. ö. az I. részben az V. legióra vonatkozó fejtegetést). Ezt így megírni vagy megíratni s eljuttatni Caesarhoz senkinek sem volt érdekében másnak, mint magának Marcellusnak, a ki valószínűleg jórészt ennek köszönhetette, hogy hamarosan visszanyerte Caesar kegyét. Stílusa szónokias költőies színnel*), s általában igen képzett emberre és ügyes íróra vall (55, 5; 56, 2; 57, 2).

Az egész *B. Alex. cz.* műnek olyan Landgraf-féle összehátakolását, fejezetenkint, sőt szakaszonkint való összetoldozását szinte képtelenségnek kell tartanom. Olyan lelketlen, nehéz munka eredménye nem lehetne ily sima, egyenletes menettől elbeszélés. Másrészt Hirtiusnak alig tulajdoníthatjuk Caesar irodalmi hagyatékának rendezését. Ő Caesar meggyilkolása után nemsokára, ápr. közepe táján elhagyja Rómát más Caesarianusokkal együtt. Megfordul Campania fürdőiben, Cicero Puteolanumában; majd visszavonul a maga Tusculanumába s onnan figyeli az események fejlődését. Jún. 1-je előtt néhány nappal bemegy a városba, de nem érzi magát biztonságban s mindjárt visszatér. A gyűlés napján, melyet jún. 1-jére hívott össze Antonius, ismét megfordul Rómában, de nem mer megjelenni a gyűlésen, vissza-

*) 43, 3 *speciosam reddere* (49, 1 *per causam speciosam*, b. Afr. 4*, 5 *speciosissime*), 49, 1 *lurgitori* (dat. auct.) *quarebantur*; 54, 3 *de gradu deiicere* (Cic.); 55, 2 *dolorem morari*; 3 (chiasmus); 56 2 *mixtam dolorem voluptatem capere*; — *dubius animi*; 4 *ad sacramenti redemptionem vocare* (Cic. Att. X, 31, 5 Poll.); — *magnum — maius* (u. o. 32, 1); 5. *ad traiectionem mittere*; 57, 6 *periculum deprecari* (u. o. X, 31, 3); 58, 3 *infatuare* (b. Afr. 16, 1); 48, 1 *compensare offensionem provinciae* (Cic.) stb.

megy Tusculumba, hol a zavaros politikai viszonyok nyomasztó gondjai elől evés-ivásban, dőzsölésben keres menedéket s megnyugvást; ez dönti betegségbe, melyet még akkor sem hevert ki egészen, mikor a 43. évi jan. elején mint consul a harcz-térre vonult.¹⁾ Valószínű, hogy Tusculanumból küldötte el Balbusnak amaz ismeretes levéllel együtt a *B. G.* VIII. könyvét s azt a toldalék-művet, melyben az alexandriai háborútól egész Cæsar haláláig beszélte el Cæsar háborúit.²⁾ A rendezést azonban aligha nem Balbus végezte más Cæsar-pártiak közreműködésével, olyanokéval, a kik, miként ő s 44. ápr. közepétől fogva Hirtius is, Octavianus ügyét pártolták. Suetonius Cæs. 56-ból valószínűnek vehető, hogy Oppiusnak is volt része Cæsar irodalmi hagyatékának kiegészítésében és rendezésében, része volt továbbá Asinius Polliónak, sőt valószínűleg Sallustiusnak is, a kinek így nyilhatott alkalmá eltüntetni a hagyatékából azt a rá nézve kellemetlen részt, mely a 49. évi illyricumi kudarcával összefüggő eseményeket tartalmazta.³⁾ Mert hogy ez benne volt a *Bellum Civile*-ben, azt a b. c. III, 67, 5 egész világosan, de némileg a b. c. III, 10, 5 is bizonyítja.⁴⁾ Csakhogy nem a b. c. III, 8. és 9. fejezete közt volt elbeszélve ez a szerencsétlenség, mint Kraner véli,⁵⁾ hanem a b. c. II, 23. fejezete előtt, vagy legfőlebb e könyv legvégén, mert az események sorrendje szerint oda tartozik s Orosius, Lucanus és Florus szintén a Curio afrikai vere-sége előtt beszéli azt el.⁶⁾ Sallustiuson kívül még talán C. An-

¹⁾ Cic. Att. XIV, 9, 2. 11, 2. 12, 2. 22, 1. XV, 5, 2. 6, 2. XVI, 1, 4. fam. XII, 22, 2. Phil. I, 15, 37. VII, 4, 12. VIII, 2, 5. X, 8, 16. XIV, 2, 4.

²⁾ Hirtius leveléből azt értjük ki, hogy ez a toldalék nem is volt külön mű, hanem csupán kiegészítése a *B. C.* utolsó, félbemaradt commentariúsának. Már pedig akkor nagyon rövidre foghatta az alexandriai, pontusi, afrikai és hispaniai hadjáratok elbeszélését.

³⁾ Oros. VI, 15. Florus IV, 2, 31. (= II, 13, 30–33). Luc. Phars. IV, 402 skk.

⁴⁾ Cæs. b. c. III, 67, 5 fortissime *T. Pullone*, cuius opera proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, . . . repugnante. Már pedig erről a Pullóról nincs szó a b. c. III, 10, 5-ben, sem más helyén.

⁵⁾ Kraner-Hoffmann Cæsar-kiadásának a b. c. III, 8, 4-hez írt jegyzetében.

⁶⁾ Azért a II. k. feltűnő rövidsége (44 fej.), holott az első k. 87, a III. k. pedig 112 fej.-ből áll.

toniusnak, a triumvir testvérének, volt volna leginkább módjában s egyszersmind némileg érdekében e rész eltünttetése.

Hogy mikor történt Cæsar irodalmi hagyatékának eme rendezése, bizonytalan. Valószínű azonban, hogy Hirtius halála s a triumviratus megalakulása után, mikor már Octavianusnak is volt okuk kedveskedni vele.*) Mert e nem csekély fáradságot s áldozatot kívánó föladat oly sikeres megvalósításához Cæsar halála után alig volt volna elegendő csupán Balbus tekintélye. Az a kiegészítő mű, melyet Hirtius készített Balbus szüntelen biztatására, valószínűleg rövidségénél fogva nem elégítette ki Cæsar barátait vagy Octavianust, hanem részben annak, részben a Cæsar hagyatékában talált jelentéseknek, leveleknek s följegyzéseknek fölhasználásával írták meg ránk maradt alakjában a *Bellum Alexandrinum*-ot. Azt azonban, hogy mi esett e munkából Oppiusra, kitől valók a hosszúlélezetű kapcsoló-fejezetek vagy szakaszok (41, 42, 48, 65), azt eldönteni bajos. Úgy sejtem azonban, hogy a 48. évi illyricumi események átnézése Sallustiusnak jutott, mint olyannak, a ki ismerte azt a vidéket s így az ottani hadi események iránt is jobban érdeklődött. A 49—47. évi hispaniai események megírására valószínűleg Asinius Polliót szemelték ki, mert ő 45—43. közt hosszabb ideig volt Hispaniában s a stílusbeli sajátságok valamennyi rész között ebben vallanak rá legjobban; alapul azonban ő kétségkívül fölhasznált hozzá többi közt egy Cæsar iratai közt lelt levelet vagy talán jelentést is, melyet annak idején Marcellus maga, vagy Marcellus érdekében más intézett Cæsarhoz. Ugyanekkor engedhette át Hirtius rövid, ki nem elégítő irata helyébe az afrikai hadjátról írott művét.***) Cæsarnak is bizonyára más tudósítása

*) Asinius a 43. évi decz. havában tartja beszédét Lamia érdekében a triumvirek előtt (Sen. suas. VI, 14 sk.).

**) Zingerle, mint fentebb említettem, a b. Al. I. 21. f. Cæsarnak tulajdonítja, a többit Hirtiusnak. A 22—78. f. nyelvi eltéréseit a használt források különbözőségéből magyarázza (119. l.). Szerinte a b. c. I. és II. k. egynek veendő, a III. k. II.-nak s a B. Al. a III.-nak ily czímmel: *C. Julii Caesaris et A. Hirtii commentarii tertii de bello civili quae supersunt*. Ő ugyanis Hirtius szavait úgy érti, hogy az alexandriai eseményektől, kizárólag véve folytatta Cæsar művét. — E nézet czáfolata magában Hirtius levelében benne van már.

szolgált alapul a Curio-féle afrikai expeditio (b. c. II, 23—44) megírásában. A 28, 1 *quem fuisse Corfinii supra demonstratum est*, mely az I, 23-ra vonatkozik, arra mutat, hogy Cæsar önállóan dolgozta föl a tudósítását egy, ama hadjáraton résztvevő hívének (24, 3—4; 29, 1), talán Asinius Polliónak, a kire nagyon emlékeztet néhány szó és szólásmód: 2, 3 *praestolari* (Plaut. Ter. Sisenna); 25, 3 *loco prædæ*, 6 *hostium loco*; 25, 7 *temporis puncto* (b. Afr. 15, 3; 18, 5); 31, 3 *ab oppugnatione discedere*; 39, 5 *victoriam morari*; 41, 2 *dumtaxat*; 42, 2 *ad summam desperationem pervenire*; 39, 6 *ad spem morari*.

Valószínű, hogy a *Bellum Hispanicum* is ugyanakkor került bele a sorozatba, mikor a másik kettő; mert csak ezzel volt pótolva teljesen Hirtius mellőzött munkája. Stílusából és előadásából azonban én olyan félművelt s tudákos emberre következtetek, a kinek nem a római latin volt az anyanyelve. Persze, itt is, mint a *B. Alex.* egyes részeinek szerzőire nézve, más alap híján csakis benyomásaimból vonhatok halvány következtetést. Eltekintve laza s néhol ugyancsak következetlen mondatszerkezeteitől, a nyelve különös vegyülete a népiesnek, költőiesnek és régiesnek, melynek még hozzá valami idegenszerű íze van; így pl. *id s idem temporis*; 2, 1 *cum celeri festinatione*, 3 *celerius*, *quam ipsi opinati sunt*; 3, 9 *in illo facto* (ezen alkalommal); 4, 2 *se dare* (= venire); 9, 1 *se demittere* (rászánni magát); *bene magnus*, -*multus*; *virtus alacris*; *virtutis constantia*; *currens erat* (folyt, «tartott»); *portas contra cludere* («előtte bezárni...»); 41, 4 *praeterquam unam* (aquam); 3, 7 *silent verbum facere*; *accedebat hoc*, ut...; 16, 3 *praedam armaque potiri* (de 34, 6 *oppido potitur*); 16, 4 *amplius iugulationem non facere*; 25, 5 *inter bellatores principes dubia erat posita victoria*; 31, 4 *dextrum ut demonstravimus decumanos cornum tenuisse*; *auxilia sibi depostulare*; *salutem deposcere*; 13, 6 *non dubitarunt, quin... essent facturi*; egyszerű elsőrendű jelzőmondatban *coniunctivus* (11, 2; 32, 4 stb.); 2, 4; 8, 1; 24, 4 *non parum* (sciens, idoneus, magnus); 12, 2 *ad ignoscendum nulla facultas est data*; 30, 5 *impediri ad committendum praelium*; 34, 1 *contra ad oppidum*; sőt (abl. comp. helyett) 7, 5 *de levi armatura et equitatu*. Itt-ott mintha a görög nyelv hatását éreznők felülkerekedni, ú. m. *acc. c. inf.* helyett a *quod* használatában (10, 2; 36, 1 stb.);

24, 6 *praeterquam quorum...*; 13, 6 *propter quod* (mert); 27, 2 *circum castella* («a körülötte levő...»); 27, 5 *in Carrucam*; 14, 1 *eius praeteriti temporis*; 23, 5 *huius incidentis temporis* (de: 12, 5 *praeterito noctis tempore*; így még 20, 3; 22, 1, 7). Ritka s szokatlan szavai közt (*grumus*, *lapidare*, *litare*, *coangustare*) némelyiket hispaniai származású latin írók használnak: *coagulare* (Plin.), *exaggerare* (Mela), *clanculum* (Plin.), *montuosus* (Plin.), *rudus* (Plin.); sőt *devocare* «annyira vinni» jelentésben csak Senecánál fordul elő.

Egy ilyen tudákos embert látok én abban a hispaniai *Paciaecus*ban, a kiről a b. H. III, 4-ben olvassuk: «Quibus (t. i. hat cohors gyalogosnak s ugyanannyi lovasnak, a kiket Cæsar *Ulia* városának fölmentésére küldött) praefecit hominem eius provinciae notum et non parum scientem, L. Vibium Paciaecum.» Meglehet, hogy fia vagy rokona volt annak a *Vibius Paciaecus*-nak, a ki 85-ben oly bőkezűen gondoskodott a bujdosó M. Crassusról Hispaniában (Plut. Crass. 4—5) s a kiről azt olvassuk még Pauly REncycl.-jában (s. v.), hogy valószínűleg campaniai születésű volt, mint kereskedő Hispaniában telepedett le és ott vette föl a *Paciaecus* spanyol melléknevet. Hogy az a «nem csekély tudású» L. Paciaecus tudott latinul, kétségtelen, mert Cicero a 46-ik évben Atticushoz intézett egyik levelében azt írja, hogy az a hír jár az ifjú Cn. Pompeiusról a városban, hogy egyáltalán nem volt a Balearokon, a mint *Paciaecus* állítja (Att. XII, 2, 1). Ez a szóbeszéd azonban épen oly alaptalan volt,*) mint a Murcusról szóló hír, a ki nem veszett bele a tengerbe Cæsar első afrikai szállítmányának átkeltekor, mint Rómában beszélték. Paciaecus tudósítása tehát igaz volt. Ugyanerről a *Paciaecus*ról még csak egyetlen adatunk van Cicerónak egy 45. évi jan. vége felé kelt levelében (Fam. VI, 18, 2). Azt írja ebben Leptának, hogy Cæsar elküldte neki Paciaecus levelének másolatát, mely szerint Pompeius serege 11 legióból áll. Azt a tudósítást valószínűleg Uliából küldte Paciaecus Cæsarnak. Hogy a *Bellum Hispaniense* két helye is (7. és 30. f.) 13 legióról tesz említést, azért nem ellenkezik Paciaecus tudósításával; mert

*) Ihne, R. G. VII, 169. 1.

Pompeius ama két legióját, mely a Cæsar-párti Treboniustól pártolt át, aligha számították még a háború elején az ellenség haderejéhez a Cæsariak s a végső perczig nem mondtak le a reményről, hogy sikerül visszatéríteniök.

Mindezen adatokból egy meglehetősen tanult hispaniait látunk Paciaecusban, a kinek a neve s talán személye is elég ismerős volt Rómában, úgy, hogy Cicero elegendőnek tartja őt csak e néven említeni. Cæsar s a rómaiak iránt való különös ragaszkodása tűnik ki abból, hogy már az afrikai hadjárat alatt is küldött értesítést Rómába Cn. Pompeius hollétéről. Ilyenformának képzelem én a *B. H.* szerzőjét; de Paciaecust, egyenesen csak abban az esetben merném szerzőnek gondolni, ha valami alapot lelhetnék annak a föltevésére, hogy a 3, 4-be más toldotta bele ezt a jelzőt: *«et non parum scientem.»* Mert, hogy a szerző maga írta volna ezt magáról, azt alig merném föltenni, bár tudákosságánál fogva kitelhetett tőle.*) De megtchették a Cæsar commentariusait folytató művek rendezői, akár a rendezés idején kérték föl a megírására mint olyant, a ki részt vett a hadjáratban, akár elkérték tőle mint már kész iratot, a melyről tudomásuk volt. Mert úgy látszik, nem egyidejűleg írták az eseményekkel.**)

A 30, 7 *«hic decumani suum locum, cornum dextrum, tenebant»* olyan szerzőt gyaníttat velünk, a ki részt vett a hadjáratban. De vannak erre határozottabb adataink is, ú. m. 29, 6 *Itaque nostri ad dimicandum procedunt, id quod adversarios existimabamus facturos*, 11, 2 *Eodem die Qu. Marcius . . . ad nos transfugit*, 15, 6 *in conspectu nostro*. Paciaecus csakugyan részt vett a hadjáratban. De valószínűleg részt vett — hogy az okoskodáson kívül minden egyéb útmutatás nélkül való bizonytalanságban ismét a stílusnak megfelelő alkalmas embert vegyek elő — *L. Titius* is, ama két hispaniai ifjú apja, a kik az V. legio tribunusai voltak s Afrikába átkeltük az ellenfél kezébe kerülván, Scipio parancsára kivégeztettek (b. Afr. 28, 4). Ez a

*) Tudákosság jelei az Enniusi esetlen idézetek (23, 3: 31, 7), a 42, 7-ben olvasható hyperbole s az Aithiopishól vett, kissé magas példája (25, 4). A 13, 5 utolsó mondata a b. G. I, 14, 7-ro emlékeztet.

**) B. H. 10, 2 suo loco præteritum est . . .

L. Titius Qu. Cassius Longinus alatt a hispaniai legio vernacula tribunusa volt s még az afrikai hadjárat előtt senatori méltóságot kapott Cæsartól (b. Al. 57, 1. b. Afr. 28, 4). Más adatom azonban nincsen róla.

Szóval ilyen latinul ugyan tudó, de nem római latin anyanyelvű emberben sejtem én a *B. II.* szerzőjét, a kinek volt ugyan megkeletűs tanultsága, de hadászati jártassága csak közönséges, és a kinek — mint a cordubai születésű költőkről mondja Cicero (or. pro Archia, 10, 26) — «dagályos és idegen-szerű volt a beszédje».

* * *

Az eredmény összefoglalása:

1. Asinius Pollio szorosabb összeköttetésben volt az V. legióval, a mely iránt a *B. Afr.* szerzője különös érdeklődést tanúsít. A mű stílusa Asiniusra vall; ő tehát minden valószínűség szerint a szerzője.

2. Cæsar V. legiója a későbbi *legio Martia*, s a *legio Alaudarum* a későbbi V. sz. legio.

3. Hirtius írta a b. G. VIII. könyvét a 3. fej. 4. §-ától végig.

4. Megírta Hirtius a polgárháború történetét az alexandriai eseményektől egész Cæsar haláláig, de Balbusék nem találták kielégítőnek s részletesebb művekkel pótolták, ú. m. a ránk maradt ú. n. *B. Al.*-mal, *B. Afr.*-mal és *B. H.*-vel.

5. A *B. Al.*-ot Hirtius műve s a Cæsar után talált levelek, tudósítások és följegyzések fölhasználásával irták meg. A *B. Al.* 1—41. és 65—78. f., úgy látszik, egy szerzőtől való, talán Oppiustól (v. Asinius Polliótól). Külön-külön szerzőjük, ill. összeállítójuk vagy átnézőjük volt a 48. évi illyricumi s a 49—47. évi hispaniai eseményekről szóló részeknek, amannak talán Sallustius, emennek Asinius Pollio (v. Oppius).

6. A *B. H.* szerzőjének hispaniai-latin anyanyelvű ember gondolható leginkább, olyan, mint Vibius Papiæus vagy L. Titius.

7. A b. c. II, 23—44. fejezeteit valószínűleg C. Asinius Pollio jelentése alapján írta meg Cæsar.

8. A 49. évi illyricumi kudarcz, melynek C. Antonius, a triumvir Marcus Antonius testvére, továbbá P. Dolabella, C. Sallustius Crispus és L. Minucius Basilus voltak a főszereplői, minden bizonynyal el volt beszélve a b. c. II. könyvében, még pe-

dig valószínűleg a 7. pont alatt említett esemény előtt. Eltűntetését olyannak tulajdoníthatjuk, a kinek érdekében állt. Minucius Basilus azonban részes volt már a Cæsar élete ellen szőtt összeesküvésben, Dolabella pedig Cæsar halála után a gyilkosok pártjára szegődött. Caius Antonius 43. évben proprætora volt Macedoniának s itt esett áldozatul gyilkosságnak. Ez év vége felé történhetett a Cæsar írói hagyatékának rendezése és kiadása, mikor Asinius Pollio is Rómában volt (33. lap j.). Sallustiusban gyaníthatjuk tehát leginkább a szóban forgó elbeszélés eltűntetőjét, a kire mint íróemberre és helyismerőre bízták valószínűleg Balbusék a 48. évi illyricumi eseményekről szóló Hirtius-féle elbeszélés átnézését.

irodalom között. 20 f. — V. *Barna F.*: Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban. 60 f. — VI. *Télffy*: Rankavis Kleon új-görög drámája. 60 f. — VII. *Imre S.*: A nevek uk és ük személyragairól. 40 f. — VIII. *Ballagi M.*: Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. 40 f. — IX. *Vámbéry*: A török-tatár nép primitív culturájában az égi testek. 20 f. — X. *Volf Gy.*: Batori László és a Jordánszky-codex bibliafordítása. 20 f. (1877—1879.) — VIII. k. I. *Dr. Ábel J.*: Corvin-codexek. 1 K 20 f. — II. *Barna F.*: A mordvainak pogány istenei s ünnepi szertartásai. 1 K. — III. *Dr. Genetz A.*: Orosz-lapp utazásomból. 40 f. — IV. *Gr. Zichy Á.*: Tanulmány a japáni művészetről. 2 K. — V. *Szász K.*: Emlékbeszéd Pázmándi Horvát Endre 1839-ben elhunyt r. t. fölött. 20 f. — VI. *Hunfalvy P.*: Ukkonpohár. A régi magyar jogi szokásnak egyik töredéke. 40 f. — VII. *Mayer A.*: Az ugynevezett lágy aspiráták phonetikus értékéről az ó-indben. 1 K 20 f. — VIII. *Dr. Ábel J.*: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. 1 K 60 f. — IX. *Dr. Pozder K.*: Ujperzsa nyelvjárások. 1 K. — X. *Imre S.*: Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. 60 f. (1879—1880.) — IX. k. I. *Budenz J.*: Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. 20 f. — II. *Gr. Zichy Á.*: A Boro-Budur Jáva szigetén. 80 f. — III. *Ballagi M.*: Nyelvünk újabb fejlődése. 40 f. — IV. *Vámbéry*: A hunnok és avarok nemzetisége. 60 f. — V. *Hunfalvy P.*: A Kün- vagy Petrarka-codex és a kúnok. 60 f. — VI. *Szász K.*: Emlékbeszéd Lewes Henrik György külső tag felett. 10 f. — VII. *Barna F.*: Ős vallásunk főistenei. 80 f. — VIII. *Dr. Ruzsicska K.*: Schopenhauer æsthetikája. 20 f. — IX. *Barna F.*: Ős vallásunk kisebb isteni lényei és áldozat szertartásai. 60 f. — X. *Dr. Kont I.*: Lessing mint philologus. 60 f. — XI. *Bogisch M.*: Magyar egyházi népének a XVIII. századból. 1 K. — XII. *Simonyi*: Az analogia hatásáról, főleg a szóképzésben. 40 f. (1880—1881.) — X. k. I. *Simonyi*: A jelentéstan alapvonalai. 60 f. — II. *Heinrich G.*: Etzelburg és a magyar hűnmonda. 40 f. — III. *Hunfalvy P.*: A M. T. Akadémia és a szuomi irodalmi társaság. 40 f. — IV. *Joannovics*: Értsük meg egymást. 60 f. — V. *Ballagi M.*: Baranyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai. 20 f. — VI. *Dr. Pecz V.*: Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophokles tropusaival. 1 K 20 f. — VII. *Szász K.*: Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. 20 f. — VIII. *Bogisch M.*: Cationale et Passionale Hungaricum. 60 f. — IX. *Jakab E.*: Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. 1 K. — X. *Heinrich G.*: Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kultag felett. 80 f. — XI. *Bartalus*: Újabb adalékok a magyar zene történelméhez. 80 f. — XII. *Bánóczy J.*: A magyar romanticismus. 20 f. — XIII. *Bartalus I.*: Újabb adalék a magyar zene történelméhez. 80 f. (1882.) — XI. k. I. *Hunfalvy P.*: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? 40 f. — II. *Télffy*: Újgörög irodalmi termékek. 80 f. — III. *Télffy*: Középkori görög verses regények. 60 f. — IV. *Dr. Pozder K.*: Idegen szók a görögben és latinban. 1 K. — V. *Vámbéry*: A csuvasokról. 60 f. — VI. *Hunfalvy P.*: A számlálás módjai és az év hónapjai. 40 f. — VII. *Majláth B.*: Telegdi Miklós mester magyar catechismusa 1562-ik évből. 20 f. — VIII. *Dr. Kiss I.*: Káldi György nyelve. 1 K. — IX. *Goldziher*: A muhammedán jogtudomány eredetéről. 20 f. — X. *Barna F.*: Vámbéry Ármin «A magyarok eredete» című műve néhány főbb állításának bírálata. 1 K 20 f. — XI. *Ballagi M.*: A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr. 40 f. — XII. *Vámbéry*: A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet. I. 60 f. (1883—1884.) — XII. k. I. *Dr. Kont I.*: Seneca tragédiái. 1 K 20 f. — II. *Dr. Nagy S.*: Szombatos codexek. 60 f. — III. *Szász B.*: A reflexív és vallásérkölesi elem a költészetben s Longfellow. 60 f. — IV. *Kúnos és Munkácsi*: A belviszonyragok használata a magyarban. 1 K. — V. *Vámbéry*: A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet II. 1 K. — VI. *Volf Gy.*: Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 1 K. — VII. *Thury J.*: A kasztamuni-i török nyelvjárás. 1 K. — VIII. *Télffy*: Nyelvészeti mozgalmak a mai görögöknél. 40 f. — IX. *Kálmány L.*: Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. 40 f. — X. *Brassai*: A mondat dualismusa. 1 K 20 f. — XI. *Gr. Kuun G.*: A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről. 80 f. — XII. *Ábel J.*: Isota Nogarola. 1 K. (1884—1885.) — XIII. k. I. *Heinrich G.*: Kudrun, a monda és az eposz. 80 f. — II. *Barna F.*: A votják nép multja és jelene. 60 f. — III. *Goldziher I.*: Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben. 80 f. — IV. *Ábel J.*: A homeroszi Demeter-hymnusról. 1 K. — V. *Barna F.*: A votjakok pogány vallásáról. 40 f. — VI. *Szarvas Gábor*: A régi magyar nyelv szótára. 20 f. — VII. *Budenz J.*: Egy kis viszhang Vámbéry Ármin ur válaszára. 40 f. — VIII. *Szilgy K.*: Ki volt Calepinus magyar tolmácsa. 20 f. — IX. *Bogisch M.*: Szegedi Lénárt énekeskönyve. 1 K. — X. *Joannovics*: Szórendi tanulmányok. I. rész. 60 f. — XI. *Pecz V.*: A kisebb görög tragikusok tropusai. 20 f. — XII. *Télffy*: Heraclius. Rankavis Leon hellén drámája. 60 f. (1885—1886.) — XIV. k. I. *Ábel J.*: Az ó- és középkori Terentius biographiák. 80 f. — II. *Joannovics*: Szórendi tanulmányok

II. rész. 80 f. — III. *Barna F.*: A mordva nép házassági szokásai. 60 f. — IV. *Télfi*: Jelentés ujhellén munkákról. 60 f. — V. *Kálmány L.*: Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. 20 f. — VI. *Putnoky M.*: Etymologicum magnum Romaniae. 40 f. — VII. *Simonyi*: A magyar szótók. 60 f. — VIII. *Simonyi*: A nyelvújítás történetéhez. 40 f. — IX. *Brassai*: Szórend és accentus. 80 f. — X. *Télfi*: Három francia hellenista és a volapük. 40 f. — XI. *Némethy G.*: Euhemeri reliquiæ. 1 K 20 f. — XII. *Vikár B.*: Gáti István steganographiája, kapcsolatban a modern stenographiával. 80 f. (1887—1889.) — XV. k. I. *Dr. Schreiner M.*: Az iszlám vallásos mozgalmak az első négy században. 60 f. — II. *Haraszi*: André Chénier költészete. 3 K. — III. *Simonyi*: Kombináló szóalkotás. 80 f. — IV. *Hunfalvy P.*: Az aranyosszéki mohácsi nyelvemlékek. 30 f. — V. *Zichy A.*: Psychiatria és politika. 20 f. — VI. *Télfi*: Újabb hellén munkák és a hellén nyelvtanítás. 1 K 20 f. — VII. *P. Thewrewk E.*: A magyar zene tudományos tárgyalása. 40 f. — VIII. *Asbóth O.*: A hangsúly a szláv nyelvekben. 1 K 60 f. — IX. *Simonyi*: A nyelvújítás és az idegenszerűségek. 1 K 20 f. — X. *Télfi*: Kisfaludy Károly «Mohács»-a görögül. 80 f. — XI. *Dr. Kegler S.*: Tanulmányok az újkori persai irodalom történetéből. 3 K. — XII. *Gróf Kuun G.*: Újabb adatok a kún Petrarca-Codexhez. 30 f. (1889—1892.) — XVI. k. I. *Finály*: A besztercei szöszedet. 4 K. — II. *Goldziher I.*: A pogány arabok költészetének hagyománya. 1 K 20 f. — III. *Asbóth O.*: A szláv szók a magyar nyelvben. 90 f. — IV. *Pecz V.*: Paraspondylos Zotikos költeménye a várnai csatáról. 60 f. — V. *Télfi*: Új-görög munkák ismeretése. 40 f. — VI. *Télfi*: Két új-görög nyelvtan magyarul és a mai görög verstan. 90 f. — VII. *Szamotu I.*: A Marmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. 1 K. — VIII. *Hegedüs I.*: Guarinus és Janus Pannonius. 1 K 60 f. — IX. *Dr. Kúnos I.*: Kisázsia török dialektusairól. 90 f. — X. *Hegedüs I.*: Diesének Jacobus Ant. Marcellusra. Irta Janus Pannonius. (1892—1897.) — XVII. k. I. *Dr. Mahler*: Egyiptologiai tanulmányok a choronologia köréből. 30 f. — II. *Kúnos*: Naszreddin hodsa tréfái. 3 K. — III. *Kegler S.*: A perzsa népdal. 90 f. — IV. *Melich J.*: Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? 1 K 20 f. — V. *Kozma F.*: Brassai Sámuel mint æsthetikus és mûkritikus. 2 K. — VI. *Dézi L.*: Sz. Agoston regulának magyar fordítása Coelius (Bánffy) Gergelytől. 2 K. — VII. *Vadnai*: Czakó Zsigmond ismeretlen drámai költeménye. 30 f. — VIII. *Gyomlay*: Szent István veszprémi-völgyi donatiójának görög szövegéről. 1 K 20 f. — IX. *Mahler*: Adalékok az egyiptomi nyelvhez. 60 f. — X. *Id. Szimneyi J.*: Az első magyar bibliographus. 60 f. (1898—1901.) — XVIII. k. I. *Gyomlay*: Bölcs Leo Taktikája mint magyar történelmi kútforrás. 1 K. 20 f. — II. *Katona L.*: Temesvári Pelbárt Pélldái. 1 K 20 f. — III. *Némethy G.*: A római elegia viszonya a göröghöz. 48 f. — IV. *Thúry J.*: A «Behdset-ül-Lugat» csagatáj szótár. 1 K 20 f. — V. *Katona L.*: Alexandriai sz. Katalin legendája középkori irodalmunkban. 1 K 60 f. — VI. *Dr. Cserép J.*: Határidőszámítás a rómaiaknál. 40 f. — VII. *Thúry J.*: Török nyelvemlékek a XIV. század végéig. 1 kor. — VIII. *Szilasi M.*: Adalékok a finn-ugor palatalis mássalhangzók történetéhez. 1 kor. — IX. *Kegler S.*: Szenáji. 3 kor. — X. *Katona L.*: A Teleki-codex. 1 kor. 60 f. — XIX. k. I. *Bayer*: Egy magyar Eszther-dráma. 60 f. — II. *Haraszi*: A renaissance francia színiköltészete és a színszerűség. 1 kor. 20 f. — III. *Thúry J.*: A közép-ázsiai török irodalom. 1 kor. 50 f. — IV. *Melich J.*: A brassói latin-magyar szótár-töredék. 60 f. — V. *Pecz V.*: A classica philologia jövője. 60 f. — VI. *Hegedüs I.*: Petrarca «Szózatja». 50 f. — VII. *Kúnos I.*: Ada-Kaléi török népdalok, fordítással és jegyzetekkel. 2 kor. — VIII. *Cserép J.*: C. Julius Cæsar commentariusainak folytatásai és Asinius Pollio. 80 f.

Megrendelhetők, a mennyiben még készletben vannak, a Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatalában Budapest, V. Akadémia-utca 2.